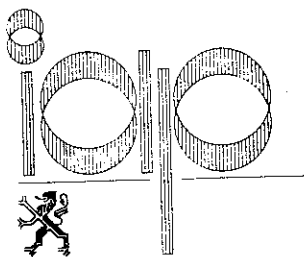

ROMEINENDAG

27 MAART 1997

ROMEINENDAG

3de editie

27 maart 1997, Leuven

Faculteitsgebouw Letteren

Een organisatie van :

- *Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent.*
- *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium*
- *Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie, K.U. Leuven*

GENT 1997

Ten geleide

De derde Romeinendag Vlaanderen 1997 is dit jaar te gast op het Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie van de Katholieke Universiteit Leuven. De organisatie is in handen van drie grote Vlaamse wetenschappelijke instellingen die onder meer bedrijvig zijn op het gebied van de Provinciaal-Romeinse archeologie in Vlaanderen:

- de *Vakgroep 'Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa' van de R.U.G.*, initiatiefnemer van de eerste Romeinendag 1995;
- het *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.)*,
- het *Departement 'Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie' van de K.U.L.*

We willen er aan herinneren dat dit symposium in de eerste plaats gericht is op de presentatie van recent archeologisch onderzoek op het gebied van de provinciaal-Romeinse archeologie in Vlaanderen en omliggende. Door de ruime belangstelling en participatie vanuit Nederland is deze Romeinendag vooral een Vlaams- Nederlandse aangelegenheid, hoewel de interesse van onze Franstalige collega's zienderogen toeneemt.

De bijdrage vanuit Nederland is ditmaal niet de geringste, en de Vlaamse collega's zullen ongetwijfeld met belangstelling kennis nemen van de meest recente onderzoeksresultaten over Maastricht, Nijmegen en Leiden-Roomburg.

De organisatoren zijn verheugd dat verschillende archeologische diensten uit Vlaanderen en Nederland bereid waren een bijdrage te leveren tot de Romeinendag 1997, met name:

- de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.)
- de universiteiten van Gent (R.U.G.) en Leuven (K.U.L.)
- de stedelijke en gemeentelijke archeologische diensten van Maastricht en Nijmegen
- de regionale en provinciale archeologische diensten en verenigingen: Archeologische Dienst Waasland (A.D.W.) en Vereniging voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen (V.O.B.o.W.)
- de musea van Velzeke (P.A.M.Z.O.V.) en Brussel (K.M.K.G.).

Door deze brede waaier aan medewerkers komt dit jaar ook de Gallo-Romeinse samenleving in al haar aspecten aan bod, zoals:

- militaire en burgerlijk occupatie
- steden, vici en landelijke bewoning,
- wegennet en landindeling,
- muntschatten en Germaanse invallen.

Het is onze hoop dat deze bijeenkomst mag uitgroeien tot een jaarlijkse afspraak tussen alle archeologen begaan met de Romeinse archeologie van de Lage Landen.

Hugo Thoen - Frank Vermeulen - Guy De Boe - Marc Lodewijckx

PROGRAMMA

- 9.15 *Onthaal met koffie*
- 9.50 *Verwelkoming*
- 10.00 **F. Vermeulen, B. Hageman en T. Wiedemann (RUG)**, Landindeling en wegennet in de Civitas Menapiorum: een onderzoeksproject
- 10.30 **T. Hazenberg (ROB)**, Een kanaal, een castellum, een vicus en een masker. De opgraving in Leiden-Roomburg
- 11.00 **A. Vanderhoeven en G. Vynckier (IAP)**, Een noodopgraving in de vicus van Tienen
- 11.30 **J.-P. Van Roeyen (ADW)**, Gallo-Romeins productiecentrum voor bouwkeramiek te Temse (O.-VI.)
- 12.00 **K. Vanbrabant en J. Goderis (KUL/VOBOW)**, Noodonderzoek van een Romeinse dakpanoven te Roeselare
- 12.30 *Lunch*
- 13.30 **T. Panhuizen (Gem. Maastricht)**, Had Romeins Maastricht iets bijzonders ?
- 14.30 **Y. Hollevoet (IAP)**, Beter laat dan nooit - nederzettingsnieuws uit het westelijk front
- 15.00 *Pauze*
- 15.30 **J. Van Heesch (KMKG)**, Germaanse invallen en muntschatten: het noordwesten van Gallia Belgica in de tweede helft van de 3de eeuw na Chr.
- 16.00 **M. Rogge, K. Braeckman en G. De Mulder (PAMZOV)**, Recente opgravingen in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke (O.-VI.)
- 16.30 **J. Thyssen (Gem. Nijmegen)**, De ontwikkeling van Ulpia Noviomagus Batavorum. Een overzicht van het gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen-west sedert 1989
- 17.00 *Slotwoord*

LANDINDELING EN WEGENNET IN DE CIVITAS MENAPIORUM: een onderzoeksproject

F. Vermeulen, B. Hageman en T. Wiedemann¹

Motivering van een onderzoeksproject

Eén van de thema's die de jongste jaren in de provinciaal-Romeinse archeologie groeiende belangstelling geniet is de organisatie van het landschap door de mens, binnen de context van de romanisatie van inheemse gemeenschappen. Er wordt meer bepaald naar gestreefd om greep te krijgen op het uitzicht van het ruraal landschap tijdens de eerste vier eeuwen van onze jaartelling en vooral op de wijze waarop het Romeins bewind de evolutie van het landschapsgebruik en de landinrichting heeft beïnvloed.

De belangstelling voor deze thematiek ligt enerzijds in de lijn van de ontwikkeling binnen de archeologische discipline van zgn. "off-site" archeologie. Deze onderzoeksrichting maakt gebruik van de archeologische sporen en het materiaal aangetroffen *buiten* de context van de eigenlijke bewoningssites om hypothesen te ontwikkelen omtrent vroeger menselijk gedrag. Anderzijds kadert de hernieuwde interesse voor het landschap in een algemene beweging binnen het archeologisch onderzoek om toenadering te zoeken tot methoden ontwikkeld in de geografie. Vooral diverse vormen van ruimtelijke analyse, nu mogelijk gemaakt dankzij de toegenomen efficiëntie van geografische informatiesystemen (G.I.S.) en computergebruik, openen de weg naar een ruimere vraagstelling.

De inpassing van voorheen weinig systematisch georganiseerde gebieden in een grotere, goed geoliede staatsstructuur heeft ongetwijfeld diepgaande veranderingen teweeggebracht in de manier waarop de mens zijn omgeving ging exploiteren. Dat de Romeinse impact op het landschap erg structureel kan zijn, bewijzen de vele studies over mediterrane en andere diep geromaniseerde gebieden. In het noordelijke randgebied van het *Imperium* echter is de transformatie alleszins minder duidelijk. De moeilijkheid om in deze perifere gebieden Romeinse landschapsingrepen te herkennen heeft de meeste onderzoekers er tot hertoe van weerhouden om de problematiek daadwerkelijk aan te snijden. Gevolg is dat in streken zoals zandig Vlaanderen of de Belgische en Nederlandse Kempen zo goed als niets gekend is over het netwerk van verbindingswegen en de agrarische landindelingen in de Romeinse tijd. Doch ook in de zuidelijker gelegen villastreken van Noord-Gallië, waar de impact van de globale economisch-agrarische geschiedenis op de landschapsevolutie veel groter is, kan het Romeinse cultuurlandschap nog maar zeer summier gereconstrueerd worden.

Om aan deze duidelijke lacune te verhelpen en derhalve een reële bijdrage te leveren aan de onderzoeksthema's landschapsarcheologie en rurale geschiedenis, werd aan de Universiteit Gent (vakgroepen Archeologie en Geografie) geopteerd voor de uitbouw van een regionaal project met te verwachten repercussies op het supra-regionale vlak.

---

¹ Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en Oude geschiedenis van Europa, FWO-project "Geografisch-archeologische studie van het wegennet en de landindeling in de Civitas Menapiorum tijdens de Romeinse periode".

In de focus staan de twee facetten van het rurale cultuurlandschap die het meest structurerende invloed hebben, nl. het wegennet en de veldindeling.

Op het *regionale vlak* wordt in de eerste plaats een poging ondernomen om zoveel mogelijk elementen van de organisatie van het Romeinse cultuurlandschap te bestuderen en vervolgens het menselijk gedrag dat er achter schuilt te verklaren. Op het niveau van het wegennet worden ondermeer antwoorden gezocht i.v.m. de planning en tracering, de chronologie, de invloeden van de bodemgesteldheid op de wegenplanning, de bouwtechniek, het gebruik, de randbewoning, de organisatie van het stratenverkeer, het post-Romeins gebruik en het verval van de wegen. Voor wat betreft de vormen van landindeling gaat ondermeer aandacht naar de typologie van de percellering, de relatie met de bodemgesteldheid, de verspreiding en verbanden met woonsites, de oorsprong en sociale organisatie die er aan de basis van ligt, de relatie met het wegennet en eventueel andere landschappelijke factoren, bewaring en post-depositionele analyse van begrenzingsvormen en de problematiek van het verval der Romeinse organisatie en de superpositie van middeleeuwse systemen.

Op het *supra-regionale vlak* moet een correlatie nagestreefd worden van de lokale ontwikkeling met de globale historiek van Noord-Gallië. Tot de voornaamste doelstellingen behoren het meten van eventuele lokale antwoorden op politieke, economische, technologische en ideologische stimuli van buitenuit en het evalueren van mogelijke romaniserende invloed in landschapsorganisatie.

Globale strategie

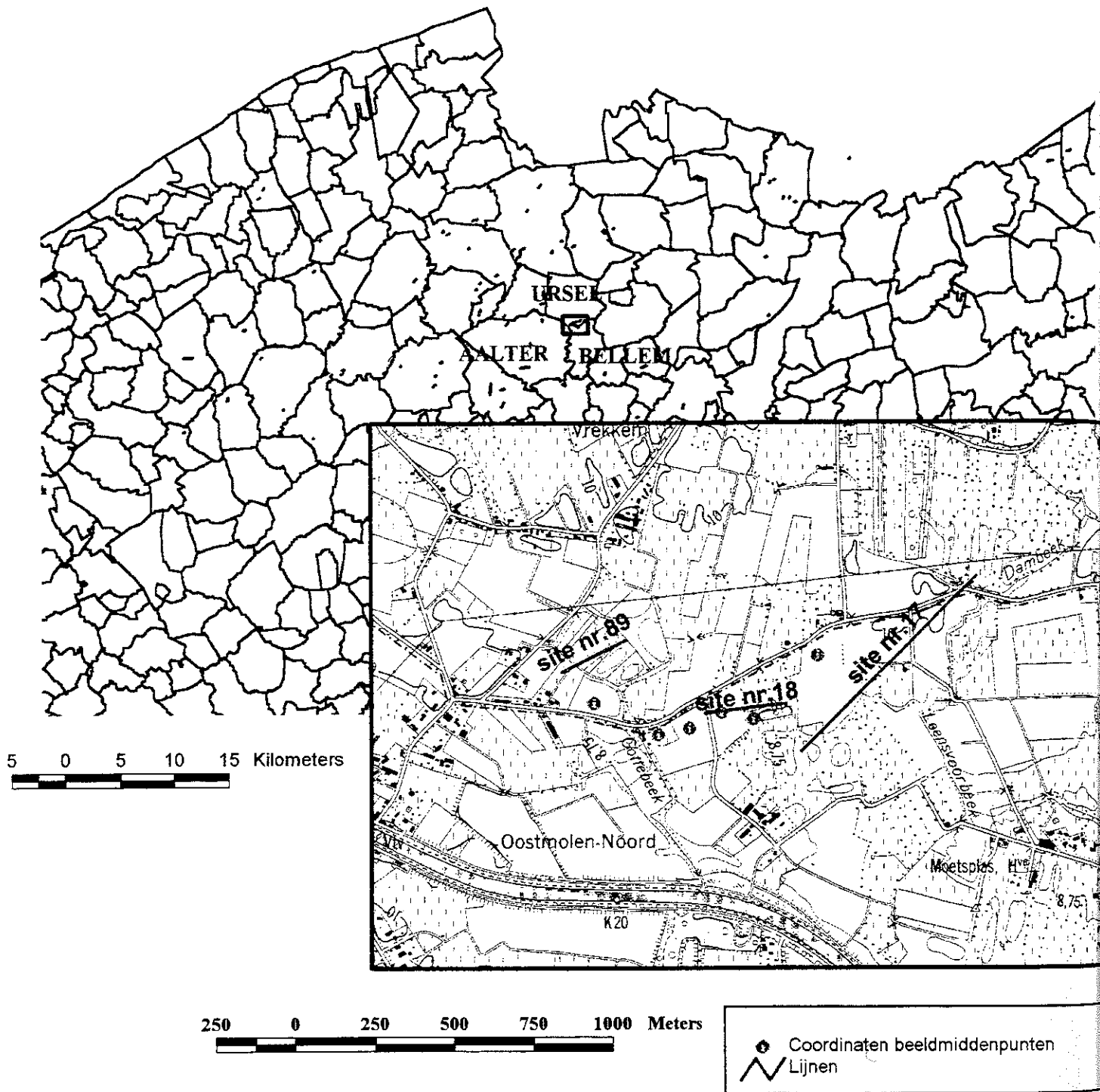
De regionale omschrijving voor het doorvoeren van dit project is het territorium van de *Civitas Menapiorum*. Dit gebied is grosso modo gelegen tussen de Aa in Noord-Frankrijk, de Noordzee en de Schelde tot aan haar monding in zuidelijk Nederland. Bovendien het voordeel dat we te maken hebben met een Romeinse politiek-administratieve eenheid, biedt de regio een grote variëteit van landschappen : o.a. kustgebieden, een vlak dekzandplateau, heuvelige leemgebieden en talloze rivieralleen. Nog interessanter is voorts een ongewoon duidelijke opdeling in een meer geromaniseerd villalandschap met antiek stedelijk centrum, Cassel (*Castellum Menapiorum*), in het zuiden en een sterker inheems gebleven minder geëxploiteerd ruraal gebied in het noorden. Precies deze dualiteit biedt garanties voor succesvol onderzoek van de romaniserende inbreng.

De voornaamste onderzoeksverrichtingen omvatten een grondige evaluatie van de menselijke greep op het landschap met bijzondere aandacht voor wegennet en landindeling. Dit dient te gebeuren door toepassing van de volledige batterij methodes die heden beschikbaar zijn, gaande van actieve archeologische prospectiemethodes (luchtfotografie, terreincontroles, ...), selectieve opgraving door middel van sondages, regressieve studie van cartografisch materiaal met inbegrip van verticale luchtfoto's, optische filtering en bewerking van satellietbeelden, onderzoek van toponymische en geschreven informatie. De eerste bedoeling is een precieze kartering van lineaire en geordende structuren discordant met het vanaf de middeleeuwen gecreëerde landschap. Het omvat een onderzoek van mogelijke centuriatie of andere vormen van normatieve landinrichting, zowel als de identificatie en kartering van geïsoleerde fossiele percelleringsstructuren en indicaties van landwegen. Het is in deze fase van kartering

en teledetectie de bedoeling om de informatie zo maximaal mogelijk digitaal te verwerken in een geografisch informatiesysteem (GIS) en te werken op verschillende kaartschaal-niveau's. Na kartering moet het centrale probleem van de connectiviteit van de gedetecteerde lineaire patronen met archeologisch dateerbare elementen onderzocht worden. Dit moet leiden tot een differentiatie van deze fossiele structuren t.o.v. jongere en moderne landschapselementen. De hiervoor uit te voeren terreinwerkzaamheden zullen vooral plaatsgrijpen in een deel van de regio waar systematische luchtfotografische informatie met archeologische relevantie beschikbaar is, met name de Vlaamse Zandstreek. Binnen dit archeologisch stilaan beter bekende gebied zullen tevens enkele testgebieden met excellente informatie uitgekozen worden. Voorafgaandelijke terreinwaarnemingen in een aantal van deze microregio's (o.a. Kruishoutem/Nokere, Merendree, Vosselare/Landegem) toonden reeds het potentieel aan van dergelijk detailonderzoek.

Literatuur

- M. Antrop, Geographical site analysis : a review of the possibilities. In: C. Leva, *Luchtfotografie en geofysische prospectie in de archeologie*. Brussel, Proc. 2de Intern. Symp. van het C.I.R.A., 1987.
- Bourgeois, Ph. Crombé & J. Semey, L'archéologie aérienne en Flandre sablonneuse. Initiatives pluridisciplinaires de l'Université de Gand, in: *Actes du Colloque international d'Archéologie Aérienne, Amiens 15-18 octobre 1992*, 1995.
- P. Brackman, M. De Dapper, J. Devreker en F. Vermeulen, The Use of Geomorphology, Remote Sensing and GIS Techniques for Geoarchaeological Purposes in the Pessinus Area, Central Anatolia (Turkey), *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift*, 75, 1995, pp. 3-34.
- F. Vermeulen, *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Gent, 1992, 285 p.
- F. Vermeulen, Moderate Acculturation in the Fringe Area of the Roman Empire: Some Archaeological Indications from the Civitas Menapiorum, *Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, LXII, 1992, pp. 5-41.
- F. Vermeulen, Sandy Flanders in the Roman Period: Towards a Regional Research Strategy, in: M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*, Album Amicorum André Van Doorselaer, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8, Leuven, 1995, pp. 135-144.

Site id	X begin	Y begin	Bodemsoort	Bodemassoc	Gemeente
17.00000	88150.00000	200200.00000	Zcp, Zcg	19.00000	Belleme
89.00000	87400.00000	200450.00000	Zcg	19.00000	Urseel
18.00000	87850.00000	200320.00000	Zcg	19.00000	Belleme
01.00000	80400.00000	217750.00000	SE1	3.00000	Moerkerke

Fig. 1 Uitbouw van een geautomatiseerde inventaris van dubbel lijnvormige sporen op luchtfoto's, met mogelijkheid tot inzoomen op bepaalde sites.

EEN CASTELLUM, EEN VICUS, EEN KANAAL EN EEN MASKER. De opgraving in Leiden-Roomburg (NL)

Tom Hazenberg²

In de polder Roomburg ten oosten van Leiden liggen in de ondergrond de resten van het Romeinse legerkamp *Matilo* met het bijbehorende kampdorp op het kruispunt van de Oude Rijn en het voormalige Kanaal van Corbulo. Het terrein waarop het castellum en een gedeelte van het kanaal zich bevinden is een wettelijk beschermd archeologisch monument. Hier liggen ook de fundamenten van het Sint Margarethaklooster, dat in 1458 vanuit het centrum van Leiden naar Roomburg is verplaatst en in 1574 is gesloopt bij de belegering door de Spanjaarden. Van juni 1995 tot in december 1996 heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) hier opgravingen verricht, die tot doel hadden een beter inzicht te krijgen in het kampdorp en het Kanaal van Corbulo.

Een castellum

Vanaf het begin van de 16e eeuw is Roomburg reeds bekend als vindplaats van oudheden uit de Romeinse tijd. Naast aardewerk, ringen en bronzen beelden, of beeldjes - deze zijn echter zoekgeraakt na te zijn geschonken aan keizer Maximiliaan van Oostenrijk - zijn er enkele inscripties gevonden. Een van deze maakt melding van de nieuwbouw van een wapenmagazijn aan het eind van de tweede eeuw. Het magazijn was opnieuw uit steen opgetrokken op last van keizer Septimius Severus nadat het van ouderdom was ingestort. Dit wijst op de aanwezigheid van een castellum in Leiden-Roomburg. Het fort ligt tussen de castella van Valkenburg en Alphen aan den Rijn op ongeveer de afstanden zoals deze worden vermeld op de Peutingerkaart. Hierdoor kan het Leidse legerkamp worden geïdentificeerd als *Matilo*.

Over het castellum zelf is niet veel bekend. De waarschijnlijke ligging van het grachtenstelsel is gebaseerd op kleinschalige opgravingen en een elektrische weerstandsmeting. Het castellum meet binnen de twee spitsgrachten 100 bij 82 meter. Langs de zuidoost muur ligt het principiagebouw van 32 meter in het vierkant. Zeker is dat het legerkamp bezet is geweest vanaf de Flavische periode tot na het midden van de derde eeuw. Hoewel de aanwijzingen dungezaaid zijn is het waarschijnlijk dat er reeds een militaire versterking heeft gelegen vanaf de ingebruikneming van het Kanaal van Corbulo.

De inscripties en dakpanstempels wijzen op een bezetting van het castellum door de *cohors I Lucensium Hispanorum pia fidelis* (ca. 103-110), *cohors XV voluntiorum civium Romanorum pia fidelis* (rond 200), opgevolgd of aangevuld door een *numerus exploratorum Batavorum* (205) en de *classis Germanica pia fidelis*. Mogelijk zijn ook detachementen van de legioenen VI, X en XXX in Roomburg gestationeerd geweest. Een bronzen gesp en enkele beslagstukken, die geassocieerd worden met kleding van

² Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (NL)

Thracische soldaten, wijzen op de legering van Thracische troepen in Leiden, zoals deze ook in de naburige castella hebben gelegen.

Na de 3e eeuw wordt het stil op Roomburg. Pas in de 6e eeuw wordt het terrein weer in gebruik genomen.

Een vicus

Het castellum wordt omgeven door sporen van bewoning. Het gehele terrein is bezaaid met Romeins materiaal. Zelfs aan de noordoever zijn veel sporen aangetroffen, waaronder twee crematiegraven. Tijdens het laatste onderzoek is de westgrens van de vicus bereikt. Meer naar het westen was het in de Romeinse tijd te nat om te wonen en te werken. Op de rand van de vicus is een beschoeiing geslagen. Zelfs zijn er aanwijzingen voor de ophoging van het westelijke vicusterrein door middel van grootschalig opgebrachte klei.

De structuur van de randzone van de vicus is moeilijk te doorgronden. Dit wordt mede veroorzaakt door de vele verstoringen uit de Late Middeleeuwen en recentere perioden. Tenminste twee Romeinse fasen zijn te onderscheiden, waarbij de vroegste sporen een eerste uitbreiding van de vicus aangeven. In de volgende periode zijn greppels gegraven, die rekening houden met de oriëntatie van het Kanaal van Corbulo. In het noorden zijn de resten van houten constructies te zien. Vooralsnog leveren deze geen duidelijke gebouwen op. Wel bevinden zich hier in de buurt de enige twee waterputten en veel mestkuilen. Ook werden hier de meeste misbaksels van dakpannen gevonden. Op grond van deze misbaksels en fysische en chemische analyses wordt in Leiden de eerste productieplaats van dakpannen in het westen van de limes verondersteld. In de gehele randzone van de vicus is slechts midden-Romeins materiaal gevonden. Naar het noorden vindt een toename plaats van vroeg-middeleeuws materiaal.

Een kanaal

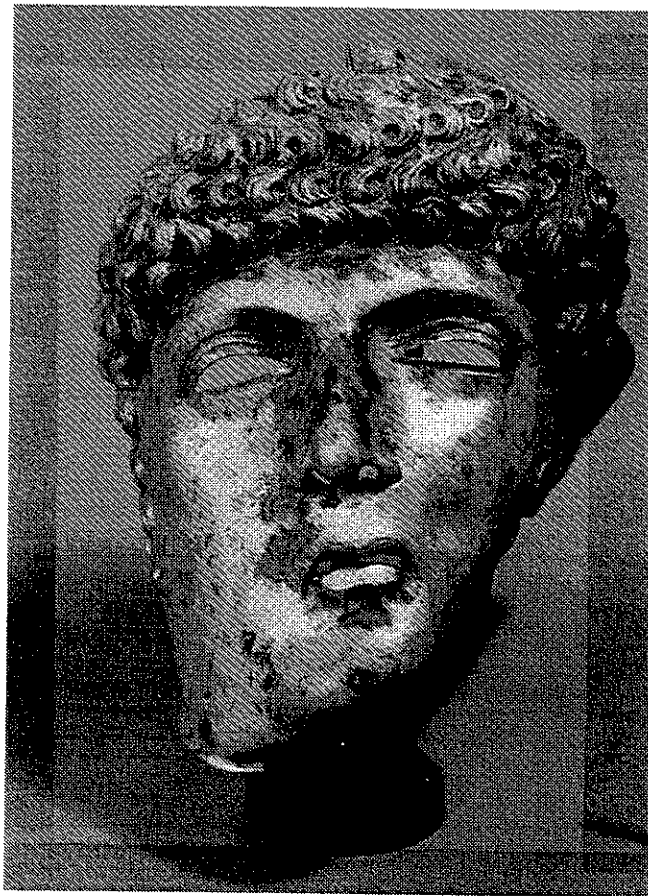
Rond het jaar 50 na Chr. werd het kanaal aangelegd door de Romeinse veldheer Gnaeus Domitius Corbulo en vormde achter de duinen een scheepvaartverbinding tussen de Rijn en de Maas. Daarbij is gebruik gemaakt van een zijarm van de Oude Rijn en de Gantel, een in de Maas uitmondend krekensstelsel. Beide gekanaliseerde waterlopen werden ter hoogte van de gemeenten Leidschendam en Voorburg door een drie kilometer lang, kunstmatig aangelegd kanaal verbonden. In Leiden-Roomburg is sprake van het natuurlijke gedeelte van het Kanaal van Corbulo, waar deze een breedte had van ongeveer 40 meter en een diepte van 6 à 7 meter.

De huidige opgraving heeft de zuidoever van de gracht aangesneden, waardoor vier zware en drie lichtere beschoeiingsfasen aan het licht zijn gekomen. In de periode vanaf de tweede helft van de 1e eeuw tot het begin van de 8e eeuw zien we een proces van herhaalde aanleg en slijtage ten gevolge van stroming in de gracht en gronddruk van de oever. De eerste beschoeiing bestaat uit één of twee rijen dunne paaltjes, die zijn geslagen op de natuurlijke oever van de geul. Grachtinwaarts volgen de zware beschoeiingen, die bestaan uit dicht opeen geslagen, aangepunte palen en gaan gepaard met afval- en stortlagen van vooral dakpannen, tufsteen, aardewerk en bot. De palenrij op de oever en drie zware beschoeiingen zijn Romeinse oeverwerken. De waarschijnlijk jongste Romeinse beschoeiing bevat enkele eikehouten palen met dateringen van 86/87

en 124-126 na Chr. Tussen de Romeinse beschoeiingen is een zware vroeg-middeleeuwse fase te zien (620-625, 680-690 en 714-716 na Chr.). Dwars op de beschoeiingen staat een steigerconstructie die op de oever begint en over de palenrijen de gracht inloopt. Ook de steiger wordt vooralsnog gedateerd in de Vroege Middeleeuwen.

Een masker

Uit een 'stortlaag' van het kanaal werd een wel heel bijzondere vondst geborgen: een nagenoeg ongeschonden messing masker, dat met een scharnier bevestigd is geweest aan een ontbrekende helm. Het masker wordt gedateerd in de eerste helft van de 1e eeuw. Het masker is uit een stuk gedreven en laat een vol mannegezicht zien, met krullend haar en oren. In de ogen, neus en mond zijn openingen aangebracht, opdat de drager van het masker kon zien, ademen en spreken. Het masker maakte onderdeel uit van een Romeinse ruitruijtrusting, die werd gebruikt bij parades en ruiterspelen, zoals deze in 136 na Chr. worden beschreven door de Romeinse historicus Flavius Arrianus. Onlangs is aangetoond door de Marcus Junkelmann c.s. dat ruiters in vol ornaat, dus met het masker op, tot veel kuren in staat zijn. Dit opent de mogelijkheid dat deze maskers teven in de strijd zijn gebruikt, al was het maar vanwege het afschrikwekkende effect ervan.

EEN NOODOPGRAVING IN DE VICUS VAN TIENEN.

*Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier*³

De aanleg van een woonwijk aan de Zijdelingsestraat te Tienen bracht de resten van de Romeinse vicus in gevaar, die op die plek in de ondergrond bewaard waren. In de herfst van 1995 en de zomer van 1996 werd een noodopgraving uitgevoerd om de bedreigde informatie alsnog veilig te stellen. Tijdens dit noodonderzoek zijn bewoningssporen aan het licht gekomen, die globaal dateren van de tweede helft van de 1ste eeuw tot de 2de helft van de 2de eeuw. Sporen uit de oudere ontstaansfase of de latere 3de en 4de eeuw zijn niet aangetroffen. Dat komt waarschijnlijk doordat we ons in de noordoostelijke periferie van de vicus bevinden, in de periode waarin ze haar maximale uitbreiding heeft gekend.

De hele bewoningsgeschiedenis wordt bepaald door de aanwezigheid van de Romeinse weg van Tienen naar Elewijt. Die doorkruist het terrein van ZZO naar NNW. Het wegdek bestaat uit een dunne laag kiezel, neergelegd over een breedte, variërend van 3 m tot 6m. Zowel in het kiezelpakket als eronder zijn nog karresporen zichtbaar. In de tweede helft van de 1ste eeuw, vermoedelijk pas in de Flavische periode, werd aan één zijde van die weg een houten horreum opgericht. De plattegrond daarvan tekent zich af als een opeenvolging van parallelle funderingsgreppels, elk 3.60 m lang en op een onderlinge afstand van 1.80 m uitgegraven. In elke greppel moeten oorspronkelijk vier palen hebben gestaan, met tussenafstanden van 1.20 m. Dit rooster van palen heeft ongetwijfeld een planken vloer gedragen die zich, zoals voor horrea gebruikelijk was, op enige afstand boven het loopvlak bevond. Het gebouw was slechts 3.60 m breed en had een lengte van minstens 60 m. De totale lengte is niet te achterhalen omdat de plattegrond in beide richtingen buiten het opgravingsterrein verderloopt. In een strook tussen dit horreum en de rand van de weg naar Elewijt is een 4 à 5 m brede extra wegverharding aangelegd, vermoedelijk om de toegankelijkheid van de stapelplaats te vergemakkelijken. Het graanmagazijn is in de eerste helft van de 2de eeuw afgebroken. In dezelfde Flavische periode en aan dezelfde kant van de weg naar Elewijt werd een badgebouw opgericht. De plattegrond ervan behoort tot het type waarbij stookplaats, warm-, lauw- en koudwaterbad langs een centrale as in het verlengde van elkaar zijn aangelegd. Een aparte kleedruimte lijkt te ontbreken. Vermoedelijk werd die functie gecombineerd met het koudwaterbad. Merkwaardig is het systeem van waterafvoergreppels, die rondom het gebouw tegen de buitenmuren zijn uitgegraven. Het badgebouw, dat gezien zijn afmetingen (ca. 22 m x ca. 8 m) een publiek karakter moet gehad hebben, is nog vóór het midden van de 2de eeuw systematisch afgebroken. Mogelijk werd het elders in de vicus heropgericht. In het puin van de uitgebroken hypocaust zijn her en der menselijke skeletelementen aangetroffen. Ze dateren ongetwijfeld uit de Romeinse tijd. Dergelijke vondsten zijn de laatste jaren meer en meer bekend geraakt, vooral van dichtgegooide Romeinse waterputten, en kunnen de weerslag van een rituele handeling zijn.

Op het terreingedeelte waar in de Flavische periode en de eerste helft van de 2de eeuw het horreum en publieke badgebouw hebben gestaan, verschijnt nog vóór het midden van de 2de eeuw een ambachtswijk. We hebben elementen van 3, mogelijk zelfs vier

---

³ Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, buitendienst Tongeren

gebouwen, met een gemeenschappelijke portiek die uitgaat op de Romense weg.. Over het algemeen bestaan ze uit een hout- en een steenbouwfase. Op één uitzondering na vallen van deze constructies alleen de voorgevels binnen het opgravingsterrein. De uitzondering is een gebouw met een rechthoekige plattegrond, waarvan de smalle zijde uitgaat op de weg naar Elewijt. Binnen de huisplattegrond zijn meer dan 20 oventjes aan het licht gekomen. Vermoedelijk was dit de werkplaats van een bronsgieter. In kuilen en greppels uit de omgeving hebben we immers grote aantallen bronsslakken en smeltkroezen weergevonden. In dezelfde contexten komen ook pakketten versplinterd runderbot voor, naar alle waarschijnlijkheid het afval van een vet- en lijmproduktie. Er zijn aanwijzingen voor, dat deze ambachtelijke zone in de tweede helft van de 2de eeuw is afgebrand. In het bovenste gedeelte van een aantal kuilen en greppels ligt immers opvallend veel brandafval. Het terrein is nadien in de oudheid niet meer voor bewoning opgezocht.

Gedurende de gehele Romeinse bewoningsgeschiedenis zijn slechts aan één zijde van de weg, waarschijnlijk niet toevallig het hoogst gelegen gedeelte, gebouwen opgericht. Aan de overkant, in de lagere zone, hebben we alleen maar kuilen en greppels aangetroffen. Tot slot kan nog vermeld worden dat we aan de zuidoostelijke rand van het opgegravingsterrein een dubbele gracht van de middeleeuwse stadsomwalling van Tienen hebben aangesneden. Het terrein bevindt zich dus buiten middeleeuws Tienen, vandaar dat we geen bewoningssporen uit die periode hebben aangetroffen.

GALLO-ROMEINS PRODUCTIECENTRUM VOOR BOUWKERAMIEK TE TEMSE (O.-VL.).

J.-P. Van Roeyen⁴

Archeologische begeleiding van de herinrichtingswerken aan het marktplein en de directe omgeving in de dorpskern van Temse (fig. 1) leidde in de maanden augustus en september 1996 tot de registratie van een aantal sporen uit de Romeinse tijd. Het overgrote deel ervan moet wellicht in verband worden gebracht met de productie van bouwkeramiek.

Onder de aangetroffen sporen bevinden zich naast de hieronder besproken pannenovens nog enkele zwaarbeschadigde ovenresten en enkele afvalkuilen, waarvan één duidelijk gevuld was met gele Rupeliaanse klei (zgn. "pottenbakkersklei") en fragmenten van bouwkeramiek en aardewerk.

Tot de meest markante sporen behoren de beter bewaarde overblijfselen van twee ovens voor bouwkeramiek. Hoewel er vroeger reeds indirecte aanduidingen waren voor de productie van Gallo-Romeinse bouwkeramiek in het Waasland (o.a. te Tielrode, Steendorp en Waasmunster-Sombeke), zijn hiervoor nu voor het eerst de tastbare bewijzen voorhanden.

Oven I (fig. 1, I en fig. 2)

Een eerste oven kwam aan het licht in de Oeverstraat, ten noorden van het marktplein. Een beperkt noodonderzoek liet ons toe het zuidelijk deel van het ingegraven gedeelte van een oven vrij te maken. Er werd geopteerd om de constructie niet te ontmantelen en de oven ter plaatse te bewaren.

De oven vertoont een sleutelgatvormige plattegrond. Hij bestaat uit een cirkelvormige haard waarop aan de oostzijde een langwerpige stookkanaal aansluit dat zelf uitgaat op de stookkuil. De hele structuur is oostwest georiënteerd, met de mond van het stookkanaal naar het oosten gericht.

De totale lengte van de oven bedraagt ca. 5 m. Volgens reconstructie heeft de haard een buitendiameter van 3,90 m en een binnendiameter van 3,40 m. Het stookkanaal heeft een lengte van 1,50 m en een breedte van 0,75 m. Over de omvang van de stookkuil hebben we geen gegevens.

Binnenin de cirkelvormige haard bevinden zich 2 x 5 parallelle steunen die gescheiden worden door een centraal haardkanaal dat in het verlengde ligt van het stookkanaal. Tussen deze steunen bevinden zich schuin oplopende trekkanalen die aansluiten op het haardkanaal. Van het rooster dat op de parallelle steunen rustte en van de bovenliggende bakkamer werden geen sporen aangetroffen.

De oven vertoont verschillende constructiefasen. Fundamenteel zijn de wanden en bodem van de haard, samen met de bekleding van de wanden en de mond van het stookkanaal. De cirkelvormige haardwand en de ovenbodem lijken grotendeels te zijn opgebouwd uit klei en dakpanfragmenten. De wanden en de mond van het stookkanaal bestaan uit laagsgewijs gestapelde *tegulae*. De ruimte tussen de plaat van de *tegulae* en de opstaande rand is opgevuld met fragmenten van stukgeslagen *imbrices* die in leem zijn ingebed. Tussen de lagen *tegulae* bevindt zich telkens ook

⁴ Archeologische Dienst Waasland

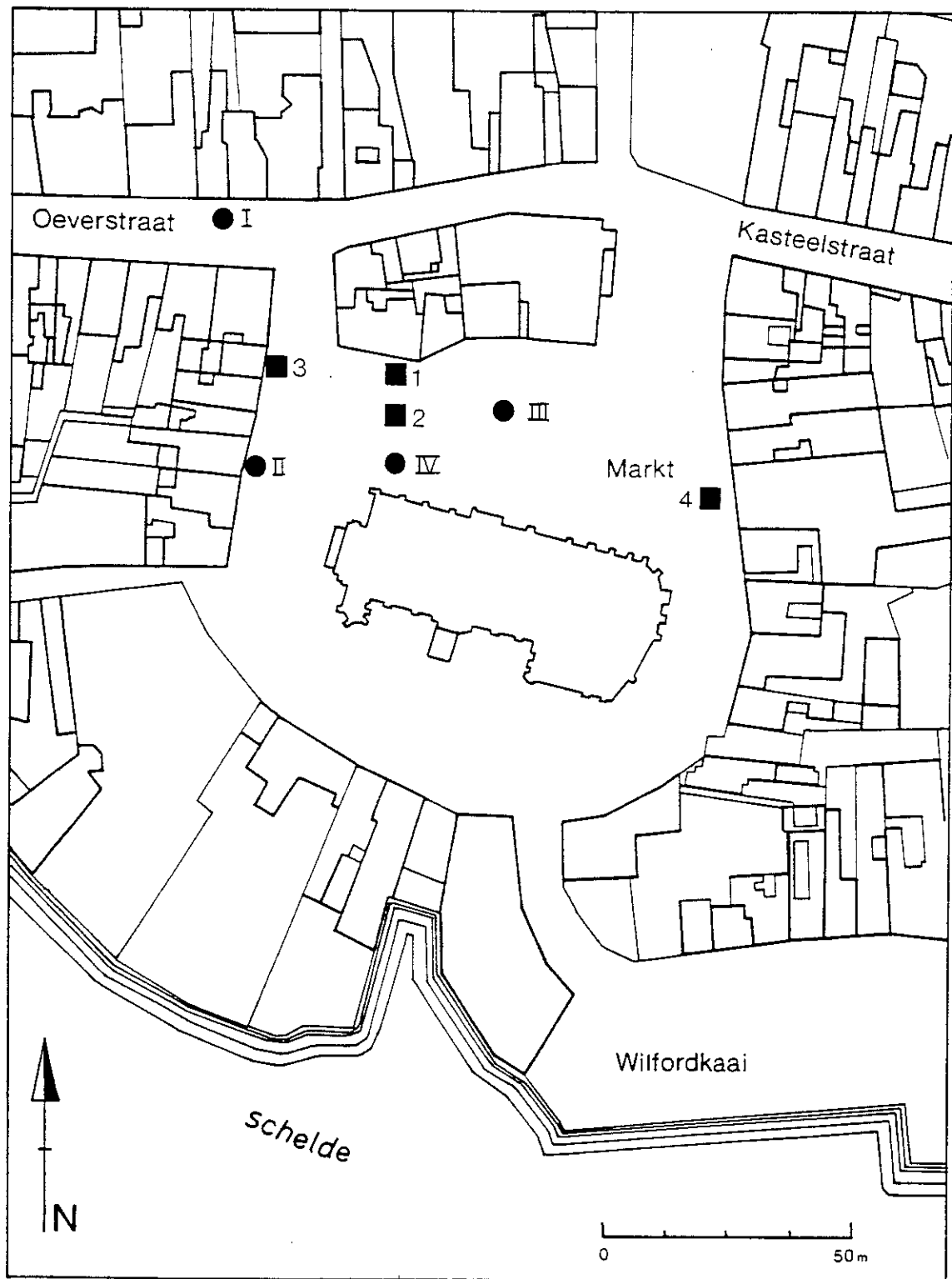

Fig. 1. Lokalisatie van de Gallo-Romeinse sporen in de dorpskern van Temse (I-IV: ovenresten; 1-4: kuilen).

een laagje leem. Door het stoken van de oven zijn de dakpannen en de tussenliggende leemlagen aan elkaar gebakken en zijn tevens de haardwand en ovenvloer verhard (met afnemende intensiteit naar buiten toe).

In een volgende constructiefase werden de 2 x 5 parallelle steunen aangebracht in de haard. Ze hebben de breedte van één *tegula* (ca. 32-33 cm) en vertonen dezelfde bouwtechniek als de wanden en de mond van het stookkanaal. Ze zijn duidelijk los tegen de binnenzijde van de haardwand aangebouwd en maximaal tot ca. 1 m boven de ovenvloer bewaard gebleven. Wellicht zijn de steunen oorspronkelijk hoger geweest en waren het stookkanaal en het centrale haardkanaal overwelfd.

Door het plaatsen van de 2 x 5 steunen ontstonden aan weerszijden van het centrale haardkanaal 6 trekkanalen. De 4 centraal gelegen kanalen zijn voorzien van een schuin oplopende vloer die ca. 20 cm boven de bodem van het centrale haardkanaal aanzet en in een hoek van ca. 25° schuin naar boven oploopt in functie van een betere verdeling van de gloed. De vloer van deze oplopende trekkanalen bestaat uit omgekeerde, achter elkaar geplaatste en op maat gehakte *tegulae* die rusten op een onderlaag van pannepuin dat tussen de steunen is gestort.

Op basis van ons beperkt onderzoek valt moeilijk uit te maken of de verschillende constructiefasen opeenvolgende technische verbeteringen uitmaken aan een oorspronkelijk eenvoudiger constructie, dan wel of het aaneensluitende constructiefasen zijn van een bij aanvang reeds complexer ontworpen oven.

Na het opgeven van de oven werden haard en stookkanaal volgestort met fragmenten van bouwkeramiek (vnl. *tegulae* en *imbrices*, maar ook bakstenen).

Oven II (fig. 1, II)

Een tweede oven werd aangetroffen op het marktplein. Hier kon bij het onderzoek het oostelijk deel van het ingegraven gedeelte worden vrijgelegd. Opnieuw werd gekozen om de constructieresten niet te ontmantelen maar ze ter plaatse te bewaren.

Doordat de haard slechts gedeeltelijk binnen het onderzoeksvlak viel, hebben we geen duidelijk beeld op de totale vorm van de oven. Het vrijgelegde deel laat een ovaalvormige haard veronderstellen waarop aan de oostzijde een stookkanaal aansluit dat uitgaat op de stookkuil. Ook hier is de totale structuur oostwest georiënteerd, met de mond van het stookkanaal naar het oosten gericht.

De totale lengte van de oven kon niet worden achterhaald. De lengte binnen het onderzoeksvlak bedroeg 3,20 m.

De haard vertoont een trogvormige doorsnede. De maximale breedte bedraagt binnenwerks 1,30 m en buitenwerks 1,90 m. Het stookkanaal heeft een lengte van 1,10 m en een breedte van 0,60-0,65 m. De wanden van haard en stookkanaal zijn maximaal ca. 0,50 m hoog bewaard. Over de omvang van de stookkuil hebben we ook hier geen gegevens.

De haardwand en -bodem zijn volledig opgebouwd uit klei en dakpanfragmenten. Door het stoken van de oven zijn de wand en bodem gebakken en vertoont ook de omliggende leembodem lichte verbrandingsporen. De binnenzijde van de wand is zwaar verbrand en heeft plaatselijk een glazuurvorming ondergaan.

Binnen het onderzochte deel van de haard werden geen sporen aangetroffen van permanente steunen voor het rooster. In de iets hoger bewaarde zuidelijke wand zien we echter de combinatie van een buitenwaarts uitspringende, halfcirkelvormige inkeping en een binnenwaarts uit de wand brekend steunelement. Mogelijk verwijst

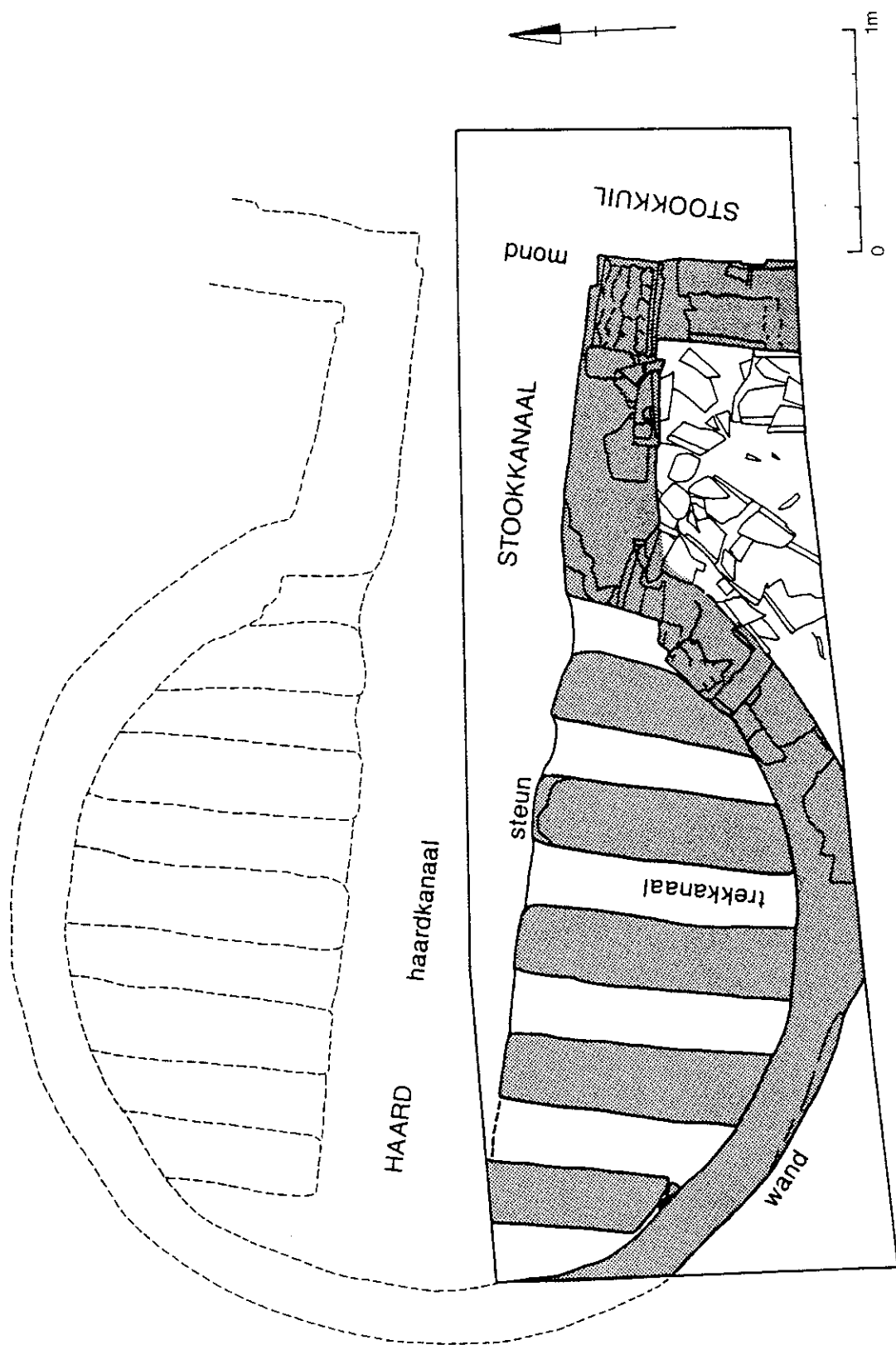

Fig. 2. Oven I: plattegrond en aanvullende reconstructie van de ovenresten.

dit naar een alternerend systeem van perifere trekaten en binnenwaarts uit de wand brekende steunen voor het rooster.

De basisvulling van de haard en het stookkanaal bestaat uit een laag groengeel lemig zand met houtskoolresten en veel fragmenten van zwaar overbakken bouwkeramiek en brokken overbakken klei. Hierboven bevindt zich een laagje licht lemig colluvium, gevolgd door verschillende stortpakketten. Verschillende fragmenten van bouwkeramiek (o.a. dakpannen, maar ook relatief veel tegels) vertonen resten van aangebakken klei. Sommige stukken hebben ook een glazuurvorming ondergaan zoals die ook op de binnenzijde van de haardwand is vastgesteld. Gezien de positie binnen de oven (direct rustend op de ovenvloer) en de zware graad van overbakking, zijn we geneigd in deze fragmenten van bouwkeramiek en brokken overbakken klei de resten van het vernielde rooster te zien.

De wand van het stookkanaal is, zoals bij oven I, opgebouwd uit laagsgewijs gestapelde *tegulae* (ingevuld met *imbrex*fragmenten). De ingang van het stookkanaal heeft een bijkomende vloer, bestaande uit twee naast elkaar geplaatste platte tegels (44 x 29/30 x 3,5/4 cm). Het stookkanaal bleek ook te zijn afgesloten door omgekeerd op elkaar gestapelde *tegulae* ingebed in klei (zonder invulling met *imbrex*fragmenten). Tegen deze afsluiting rust een stortpakket van gele Rupeliaanse klei, vermengd met houtskool en fragmenten van dakpannen en aardewerk (o.a. vrij veel zgn. technisch aardewerk). Dit afgesloten stookkanaal verwijst wellicht naar een finale fase in het productieproces waarbij de oven werd afgesloten in functie van een geleidelijke afkoeling.

Na het opgeven van de oven en de vernieling van het rooster, werden de haard en het stookkanaal opgevuld met verschillende stortpakketten van bouwkeramiek (vnl. dakpannen, maar ook tegels, bakstenen en *tubuli*).

Producten

De omvang en vorm van de ovens evenals de grote hoeveelheden fragmenten van bouwkeramiek in de vulling van beide ovens, verwijzen duidelijk naar de productie van bouwkeramiek.

Afgaand op de onderlinge verhouding van de diverse producten in de aangetroffen stortpakketten, moet de productie van *tegulae* en *imbrices* sterk hebben gedomineerd. In geringere mate werden ook tegels geproduceerd. Twee verschillende types zijn geattesteerd: een (wellicht vierkante) tegel met een zijde van ca. 22 cm en een dikte van ca. 4 cm en daarnaast een rechthoekige tegel van ca. 43/44 x 29/30 cm en een dikte van ca. 3,5/4 cm. Ook baksteenfragmenten met een dikte van ca. 5,5/6 cm komen voor. Eerder zeldzaam zijn *tubulus*fragmenten, vaak met ingegroefde kruisarcering en gebroken nabij een hoekaanzet.

Tenslotte vermelden we nog een zeer speciaal product. Het gaat blijkbaar om een geprofileerd segment van een bouwkeramisch parement voor de constructie van (half)zuilen.

De ovens te Temse hebben dus duidelijk niet alleen dakpannen maar een veel breder gamma aan bouwkeramische elementen geproduceerd.

Bij gebrek aan voldoende interne dateringselementen dient de productieperiode globaal te worden gesitueerd tussen ca. 70 en 270 n. Chr. (met de grootste waarschijnlijkheid in de 2de en 3de eeuw).

In het licht van deze nieuwe gegevens wekt het geen verwondering dat bij vroeger onderzoek van de Romaanse funderingen van de O.-L.-Vrouwekerk (1977-1979), centraal op het marktplein, zeer veel hergebruikte Gallo-Romeinse bouwkeramiek werd aangetroffen.

De twee onderzochte ovens maken duidelijk deel uit van een artisanaal geheel van enige omvang (ca. 1 ha.), waarvan de totale complexiteit (o.m. ruimtelijk en chronologisch) ons ontgaat door het fragmentarisch karakter van de beschikbare informatie.

De fysisch-geografische inplanting van dit productiecentrum op de zuidelijke cuestaselling en nabij de oude samenvloeiing van Schelde en Durme is wellicht geen toeval. De grondstof, de gele pottenbakkersklei die in één van de afvalkuilen werd teruggevonden, kon vrijwel zeker in de onmiddellijke omgeving van de productieplaats worden ontgonnen. De ligging aan de toenmalige samenvloeiing van beide rivieren biedt dan weer interessante transportmogelijkheden voor de afzet van de producten.

Literatuur

- F. LE NY, Les fours de tuiliers gallo-romains, in: Documents d'Archéologie Française 12, 1988.
- H. THOEN, Artisanat et industrie, in: *Les dossiers de l'archéologie* 21, mars/avril 1977, p. 46-55.
- H. THOEN, De opname in een wereldrijk: de Romeinse periode in Temse en in het Waasland, in: H. THOEN (red.), Temse en de Schelde. Van IJstijd tot Romeinen, Brussel, 1989, p. 69-85.

NOODONDERZOEK VAN EEN ROMEINSE DAKPANOVEN TE ROESELARE.

K. Vanbrabant⁵ en J. Goderis⁶

Situering

De site van Roeselare-Haven is gelegen op het industrieterrein ten oosten van het stadscentrum, nabij de haven. Bij terreinprospecties vanaf 1979 was hier heel wat archeologisch materiaal gevonden met een datering gaande van mesolithisch tot middeleeuws. Tussen 1986 en 1994 werd door de leden van de 'Werkgroep Archeologie Roeselare' een opgraving uitgevoerd, in samenwerking met de V.O.B.o.W. Door de drukke industriële bebouwing werden de opgravers tot een noodonderzoek beperkt.

Romeinse nederzetting

Bij de opgravingen werden Romeinse grondsporen gevonden, waaronder een gracht met V-vormig profiel, twee parallelle greppels en drie paalgaten. Ook het grondplan van een vierpostenspijker, bestaande uit een centrale greppel en vier dubbele paalgaten, kwam aan het licht. Meer zuidelijk werden sporen van een Romeinse houtbouw met uitgegraven vloerniveau blootgelegd. Maar deze constructiesporen bleven erg onduidelijk en onvolledig. Aan de rand van de nederzetting, ten noorden van het bewoningsareaal, lagen vier brandrestengraven. Houtskoolfragmenten uit deze graven werd met de C14- methode gedateerd. De vier graven vormen een gesloten chronologisch geheel, met een datering van eerste helft 1ste eeuw na Christus.

Het aantal vondsten in de structuren was vrij schaars. Er zijn wel veel oppervlaktevondsten, waaronder meerdere fragmenten van dolia, kookpotten en handgevormd, lokaal aardewerk. Ook Terra Sigillata in Zuid- Gallische en Oost- Gallische techniek, ondermeer Argonneaar, en Terra Sigillata uit Rheinzabern en Trier. Daarnaast zijn fragmenten van pompejaans rood aardewerk van het type Blicquy en fragmenten van Belgische waar aanwezig.

De opgraving van een vierhoekige waterput in het noordoosten van het industrieterrein gaf enkele chronologische aanduidingen. Het gebruik van deze waterput kon geplaatst worden in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. Een tweede waterput kon eveneens in de 2de eeuw na Chr. gedateerd worden. In de vulling van een derde waterput vond men materiaal dat teruggaat tot de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. In totaal zijn er vijf waterputten gevonden.

De vondst in de vulling van de waterputten van meerdere maalsteenfragmenten, een gallo-romeinse hark en een ploegmes, wijst op het agrarische karakter van deze nederzetting. De indrukken van dierenpoten op enkele ter plaatse gebakken tegulae zijn afkomstig van gedomesticeerde diersoorten, namelijk hond en vooral ook geit en

---

⁵ K.U. Leuven, Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie

⁶ Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek West-Vlaanderen

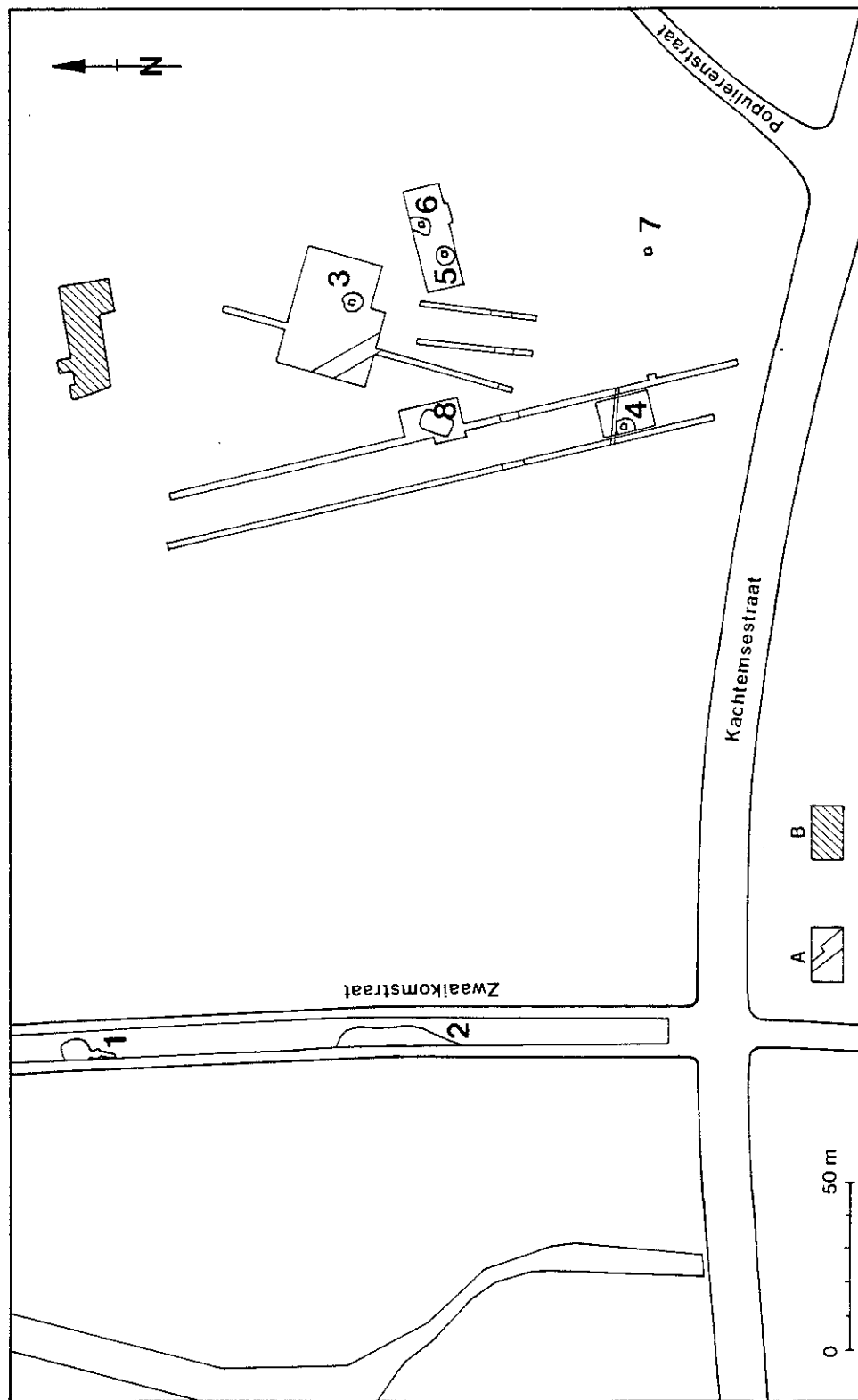

Fig.1. Roeselare, bedrijventerrein Roeselare-Haven. Situatieplan van het onderzoek 1986 tot 1992.
 Legende: A. sleuven onderzoek 1986 tot 1992, B. bestaande bebouwing voor aanleg industrieterrein :
 1. Romeinse oven; 2. Romeinse kleiwinningskuil; 3. waterput I; 4. waterput II; 5. waterput III; 6.
 waterput IV; 7. waterput V; 8. kelder met uitgegraven vloerniveau.

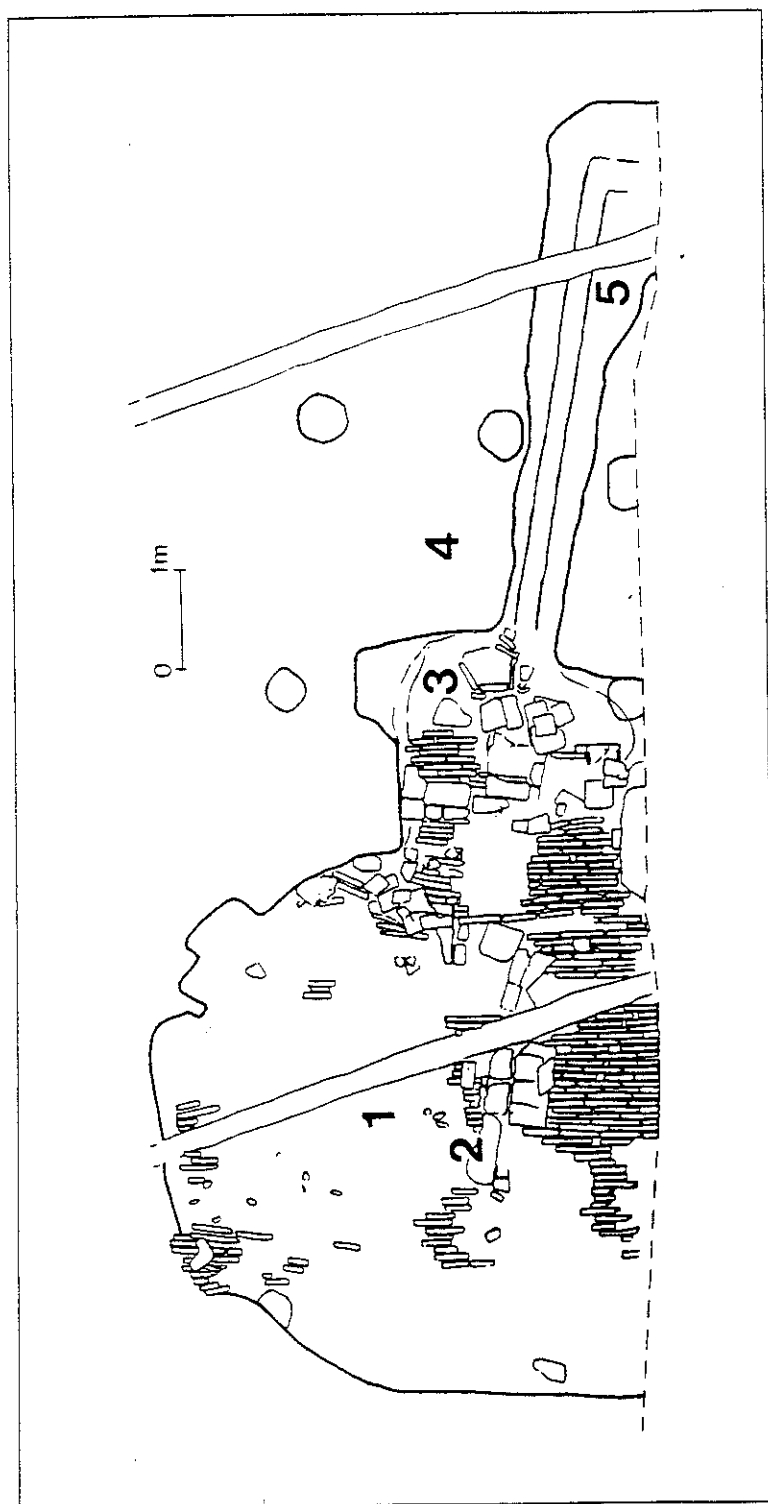

Fig.2. Roeselare, bedrijventerrein Roeselare-Haven. Grondplan dakpanoven.
Legende: 1. oven; 2. stookgang; 3. stookplaats; 4. werkplaats; 5. tochtregelaar.

schaap. De bewoners hielden zich waarschijnlijk bezig met kleinschalige landbouw en veeteelt.

In het zuidelijk gedeelte van het opgravingsterrein werd een kuil met een concentratie aan metaalslakken opgegraven. Onderzoek van dit slakkenmateriaal door de K.U. Leuven toonde aan dat we te maken hebben met koperverwerking, namelijk het smelten van koper in een smeltkroes, met als doel reiniging of legering. In het zuiden zouden we dus een 'artisanale zone' kunnen vermoeden.

De vijf gevonden waterputten zouden misschien niet direct gediend hebben als watervoorziening voor de mens maar eerder als drinkwater voor huisdieren of in functie van kleibewerking en ook lederbewerking. Er werden resten van recht afgesneden lederfragmenten teruggevonden. Volgens historische bronnen liep de artisanale bezigheid van klei- en lederbewerking door tot in de late middeleeuwen.

Romeinse dakpanoven

Op een 150-tal meter ten westen van het opgravingsterrein vond men een grote concentratie Romeinse dakpanfragmenten, waaronder veel misbaksels. In de nabijheid trof men verbrande aarde aan. Archeoloog Johan Termote van de V.O.B.o.W. interpreteerde deze vondst als een kleiwinningskuil, uitgezet in het alluvium van de Mandel en de Kromme Beek. De nu gekanaliseerde Mandelrivier ligt ten zuiden van het opgravingsterrein, de Kromme Beek ten westen. De kleiwinningskuil werd secundair aangewend als stortplaats voor ovenresten en misbaksels.

De dakpanoven lag ten noorden van de kleiwinningskuil, op een hogergelegen zandrug. De oven werd ontdekt bij de aanleg van een toegangsweg tot het industrieterrein, de huidige Zwaaiekomststraat. De westelijke helft van de ovenconstructie was door een graafmachine weggegraven.

Van de bovenbouw van de oven werd niets teruggevonden. Enkel de vloer van de stookkamer was gedeeltelijk bewaard. Ondanks de recente verstoringen was duidelijk dat de vloer een cirkelvormig grondplan had met een doorsnede van ongeveer 5,50 meter. Centraal gesitueerd in dit grondplan was een gedeelte van de stookgang bewaard. De stookgang tekende zich af over een lengte van circa 2 meter en in noord-zuidelijke richting. Hij lag in rechthoekig verband met het praefurnium dat ten zuidoosten bij de oven aansloot. Het praefurnium (of stookplaats) was vrij goed bewaard. Het was een kleine trapezoïdale ruimte begrensd door vier rechtopstaande tegulae. Aansluitend bij het praefurnium vond men de resten van een holle boomstam. Deze wordt geïnterpreteerd als tochtregelaar. Er werden aan het praefurnium vijf paalgaten teruggevonden. Waarschijnlijk was er hier een afdakje om de pannenbakkers te beschutten.

Luchtfotografische opnames van de dakpanoven en zijn omgeving leverden geen sporen op van andere ovens. Ook archeomagnetische prospecties hebben geen resultaat opgeleverd.

De Romeinse dakpanindustrie in België

De gegevens over de Romeinse dakpanindustrie in België zijn schaars en onvolledig. Er zijn negen dakpanateliers gekend op basis van prospectie. Buiten de site van Roeselare-Haven werden er acht dakpanateliers opgegraven. De sites zijn

geconcentreerd langsheen de Schelde in het Waasland en in Henegouwen, en langsheen de Maas in Midden-België.

Deze schaarse gegevens staan echter in omgekeerd evenredige verhouding met de massale hoeveelheid dakpannen die gebruikt werden. We mogen ervan uitgaan dat de dakpanproductie veel uitgebreider was dan de vondsten laten vermoeden. Van regio's waar goede klei in de ondergrond zit is men bijna zeker dat deze klei geassocieerd kan worden met dakpanindustrie, zoals dit vaak ook is voor de pottenbakkersindustrie. Op meerdere plaatsen vond men sporen van Romeinse kleiontginning, zoals in het Waasland. Daarnaast geeft de verspreiding van dakpanstempels meer informatie over de organisatie van de dakpanindustrie. Maar ook hier moet men opletten voor een onvolledig beeld want niet alle dakpannen werden gestempeld. Slechts in twee Belgische dakpanateliers werden gestempelde dakpannen teruggevonden, namelijk in Amay en in Hermalle-sous-Huy. In Roeselare werden geen gestempelde dakpannen aangetroffen.

In het buitenland staat men reeds veel verder met het onderzoek naar de Romeinse dakpanindustrie. In Groot-Brittannië heeft men al meerdere interessante studies gepubliceerd over de militaire dakpanateliers van de hier gestationeerde legioenen. In Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland heeft men de uitgestrekte militaire dakpanateliers van het Rijn- en Maasbekken. Hier kan men dus spreken van een grootschalige en goed georganiseerde industriële productie, met meerdere ovens per atelier. In ons land werden tot nu toe geen militaire ateliers teruggevonden. Het merendeel van de (civiele) dakpanateliers was op het platteland gelegen, ver van de bevolkte, stedelijke centra. Het is niet steeds duidelijk of het rurale, commerciële bedrijven waren of eerder ateliers die produceerden voor een villa. Waarschijnlijk waren er ook dakpanateliers gelegen in of nabij de vici, zoals in Doornik.

De bestaande typologieën van dakpanovens uit het buitenland kan men gebruiken als referentie. Toch zijn er problemen bij een typologische indeling van de Belgische dakpanovens omdat ze onvolledig bewaard of slecht opgegraven zijn.

Besluit

De site van Roeselare-Haven bestaat slechts uit één dakpanoven in de onmiddellijke nabijheid van een kleine landelijke nederzetting. Deze nederzetting werd ruim gedateerd tussen het begin van de eerste en de derde eeuw na Christus. Waarschijnlijk was er naast de landbouw en het houden van vee een seizoenale dakpanproductie in de winter en de vroege lente. Deze productie was kleinschalig en gebeurde mogelijk in familieverband.

HAD ROMEINS MAASTRICHT IETS BIJZONDERS ?

Titus A.S.M. Panhuysen⁷

Tussen 1950 en 1979 zijn in Maastricht archeologische onderzoeken uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, vooral in het kader van de renovatie van het Stokstraatkwartier. Tot 1966 heeft prof. dr. J.E. Bogaers daaraan leiding gegeven. De resultaten van zijn werk hadden in de vakliteratuur nog niet geleid tot een bijstelling van het vertrouwde beeld van de betekenis van Romeins Maastricht (gebaseerd op de onderzoeken sedert 1840, waarin de opgravingen van dr. W. Goossens in de jaren twintig een vooraanstaande rol spelen). Sedert 1979 beschikt de stad Maastricht over een eigen archeologische dienst, waaraan de spreker vanaf het begin leiding heeft gegeven. Tussen 1979 en 1996 is het Romeinse bodemarchief weer een aantal keren aangesneden met soms verrassende resultaten. In het eerste deel van zijn in 1996 verschenen proefschrift heeft de spreker de oude en de nieuwe onderzoeksgegevens in hun onderlinge samenhang gepresenteerd.

Centraal in het proefschrift van de spreker staat de vondstgroep van het provinciaal-Romeinse beeldhouwwerk. Maastricht blijkt een van de belangrijke vindplaatsen te zijn van Romeinse sculptuur in het noorden van het Romeinse rijk. Terwijl de Romeinse cultuurlagen onder de dichte middeleeuwse stadbebouwing moeilijk bereikbaar zijn, geven de gebeeldhouwde graf- en wijmonumenten onverwachte informatie prijs over de bewoners, de cultuur en de geschiedenis van de nederzetting. De belangrijkste resultaten van de kunsthistorische analyse voor het nederzettingsonderzoek zullen aan de orde komen.

---

⁷ Stadsarcheoloog Maastricht

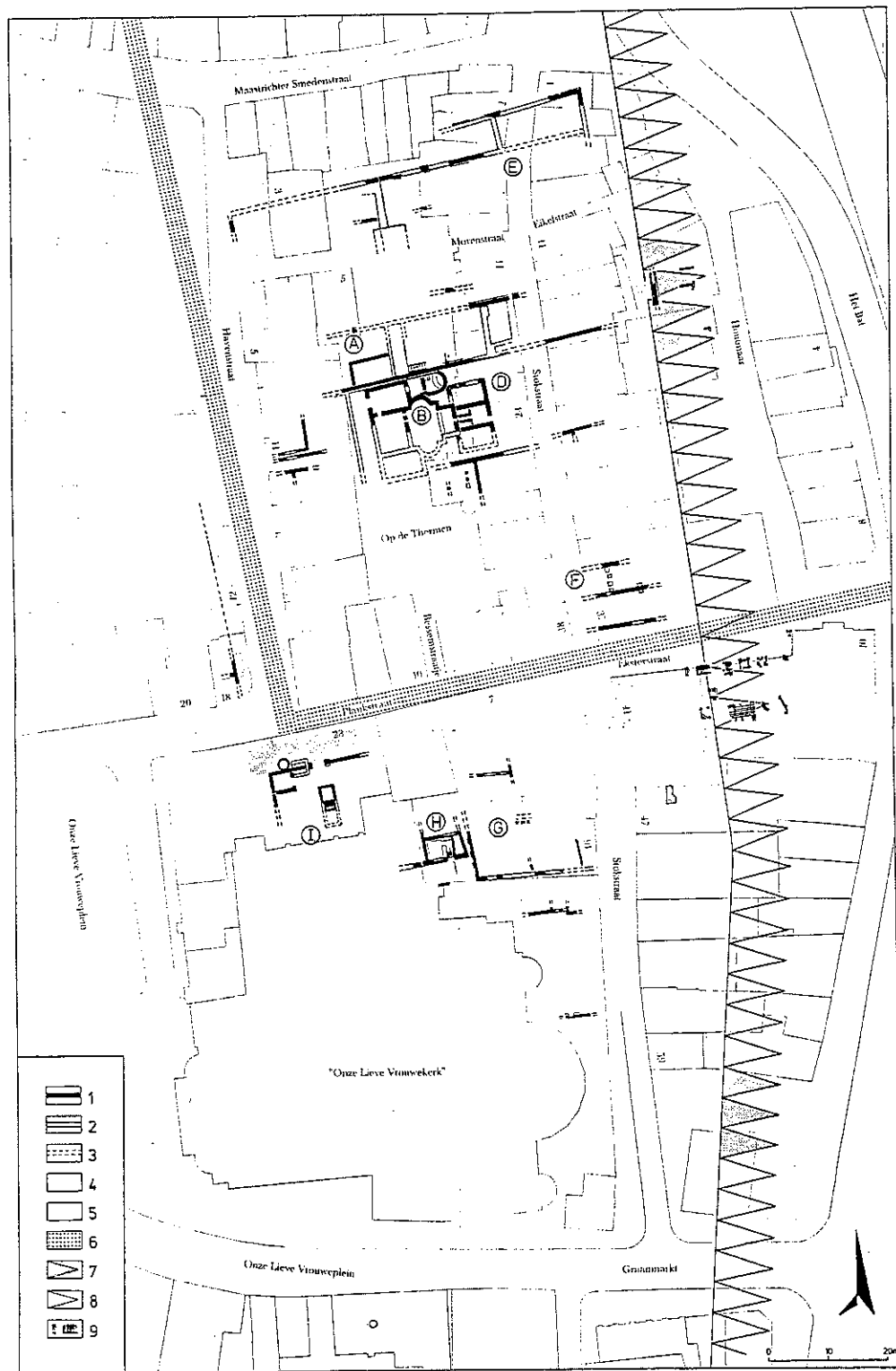

Fig. 1 Maastricht, Stokstraatkwartier. Nederzettingssporen uit de 2de en 3de eeuw.

Legende: 1. opgaand muurwerk; 2. reconstructie; 3. hypothetisch verloop van muur; 4. fundament; 5. weglichaam van grind; 6. tracé van de heerbaan Tongeren (links boven) naar Keulen (rechts); 7. Maasoever, vastgesteld; 8. Maasoever, reconstructie; 9. vroeg-1ste-eeuwse palenconstructie van een mogelijk bruggehoofd.

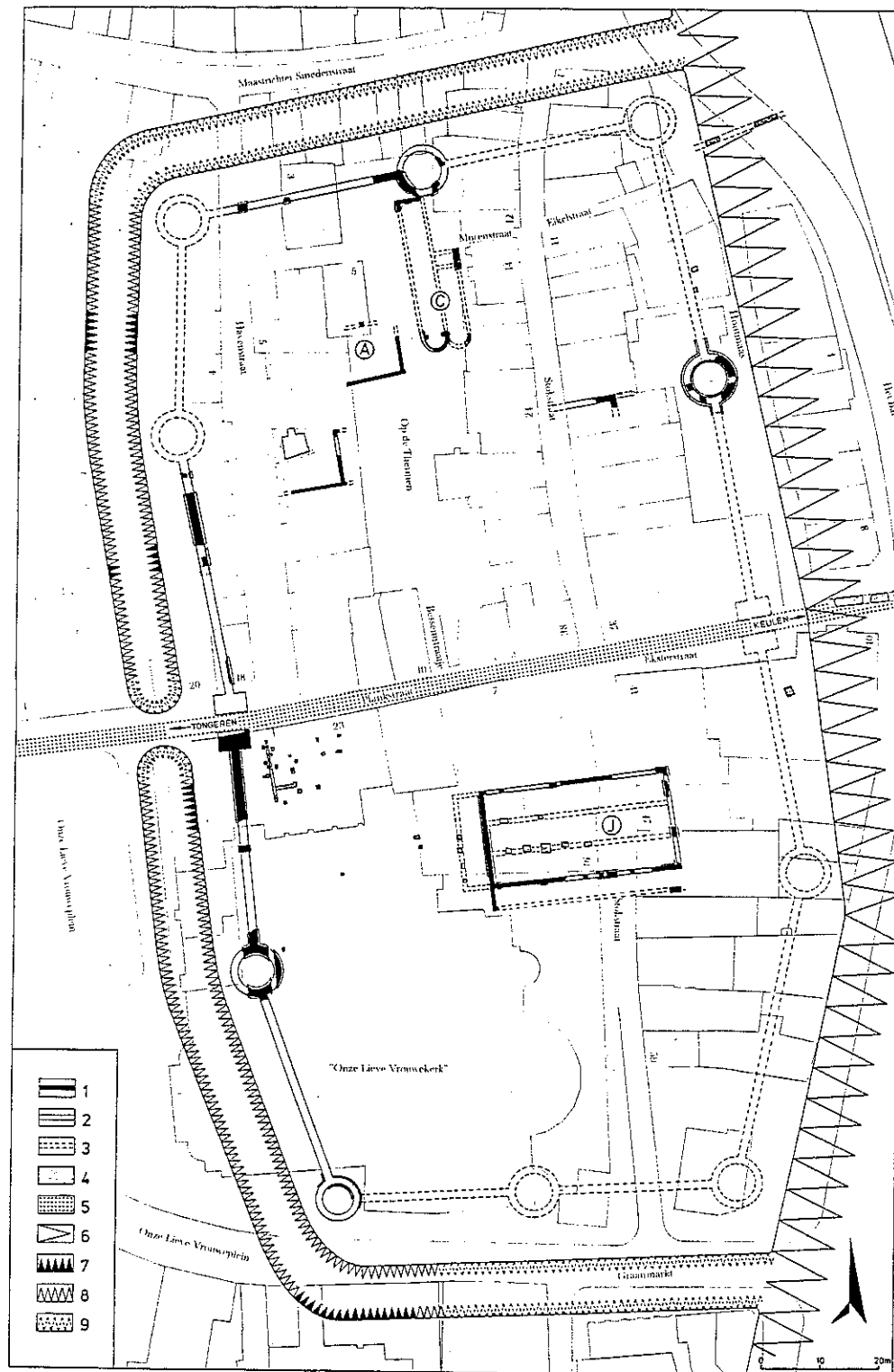

Fig. 2 Maastricht, Stokstraatkwartier. De opgegraven resten van de 4de eeuwse versterking met de naar het oosten toe opgeschoven oever. *Legende:* 1. opgaand muurwerk; 2. reconstructie; 3. hypothetisch verloop van muur; 4. fundament; 5. tracé van de heerbaan Tongeren-Keulen; 6. Maasover, reconstructie; 7. gracht, vastgesteld; 8. gracht, reconstructie; 9. gracht, hypothese.

BETER LAAT DAN NOOIT. Nederzettingsnieuws uit het westelijk front.

*Y. Hollevoet*⁸

In 1996 hebben het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap en de Archeologische Dienst van de stad Brugge (B. Hillewaert) opgravingen verricht achter de vroegere vrouwengevangenis, de Refuge, in de deelgemeente Sint-Andries. Het onderzoek greep plaats op de terreinen waar de Westvlaamse Intercommunale voor Huisvestingsbeleid (WIH) een sociaal woonproject inplantte. In totaal werd zowat 3 ha van het 7 ha grote terrein voorafgaand aan de nieuwbouw opgegraven. Hierbij werden vooral nederzettingssporen uit de Romeinse tijd, de Karolingische tijd en de volle Middeleeuwen in kaart gebracht. Het welslagen van het project was mede te wijten aan het feit dat de WIH als bouwheer de kosten van het grootschalige grondverzet grotendeels voor zijn rekening heeft genomen, en ook aan het feit dat - voor het eerst in Brugge - zo veel mogelijk beroep werd gedaan op vrijwilligers, zowel bij het eigenlijke veldwerk als bij de eerste behandeling van het vondstenmateriaal op het terrein.

Bij de opgravingen kwamen onder meer de resten aan het licht van een inheems-Romeinse nederzetting. Deze lijkt vrij planmatig te zijn aangelegd. Het woonareaal beslaat zowat 120 m op 75 m en is langs alle kanten min of meer volledig begrensd door grachten. De hoofdgebouwen lijken vrij systematisch te zijn aangelegd op de rand van het omgrachte gebied waardoor de binnenruimte op het eerste gezicht min of meer open moet geweest zijn. De plattegronden van een 10-tal gebouwen werden aangetroffen. Het gaat vooral om eenschepige constructies, soms met de resten van een potstal, maar het oudste gebouw binnen het erf is duidelijk tweeschepig. De bijgebouwtjes hebben doorgaans een plattegrond bestaande uit drie rijen met drie palen (negenpostenspijkers) of twee rijen met drie palen (zespostenspijkers); verder werd in de zone van het tweeschepig gebouw een bijgebouwtje met driehoekig grondplan aangetroffen. Bij het onderzoek werden zeker drie waterputten aangesneden. Slechts één ervan werd systematisch opgegraven; het betrof een vierkante constructie met houten bekisting. Even buiten het woonareaal werd ook een vlechtwerkwatervat aangesneden. In de zuidoostelijke hoek van het woonareaal kwamen een vijftal brandrestengraven aan het licht. Het algehele vondstenmateriaal wijst vooral op een datering in de 1e-2e eeuw na Chr.. Duidelijk 3e- eeuwse vondsten ontbreken.

Het is de eerste maal in noordelijk West-Vlaanderen dat Romeinse nederzettingssporen over een dergelijk uitgestrekte oppervlakte worden onderzocht, wat uiteraard voor de nodige interpretatieproblemen zorgt. Dert het hier om een agrarische nederzetting gaat, ligt voor de hand. Deze was ingeplant een weinig ten noorden van de zgn. Zandstraat, de verbindingsweg die in de Romeinse tijd, maar ook daarna, Oudenburg met Brugge verbond. Ter hoogte van de vindplaats bevindt zich de grens met de polderstreek zich zowat 1,5 km meer noordwaarts. Over de juiste betekenis van de nederzetting in een ruimere context tast men echter vooralsnog in het

---

⁸ Instituut voor het Archeologisch Patrimonium

duister, zeker bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal uit de streek. Slechts te Beernem werd in 1995-1996, naar aanleiding van een dienstweg langs het kanaal Brugge-Gent, een vroeg-Romeinse nederzetting aangesneden - en in de mate van het mogelijke gedocumenteerd. Deze vertoont overeenkomsten met de site achter de Refuge, maar ook duidelijke verschillen, onder meer wat de gebouwplattegronden betreft. Verder onderzoek in de regio is dan ook gewenst en dit op een nog veel grotere schaal dan tot nog toe is gebeurd. Hierbij moet actief ingespeeld worden op toekomstige huisvestingsprojecten, zoals bijvoorbeeld dat van de Refuge, of grote infrastructurele werken, zoals in Beernem. Een inbreng van de archeologen vanaf de planfase is ontontbeerlijk en de opgravingen dienen een resoluut preventief karakter te krijgen.

Literatuur

B. H(ILLEWAERT), Nederzettingssporen in een Brugge verkaveling. Voorlopig verslag van het onderzoek op de binnengronden van de Zandstraat, de Sint-Hubertuslaan, de Legeweg en de Expressweg, *Museumbulletin*, 16e jg. nr. 2, mei 1996, 11-12.

Y. H(OLLEVOET), Een Romeinse waterput achter de Refuge, *Museumbulletin* 16e jg nr.5, november 1996, 2.

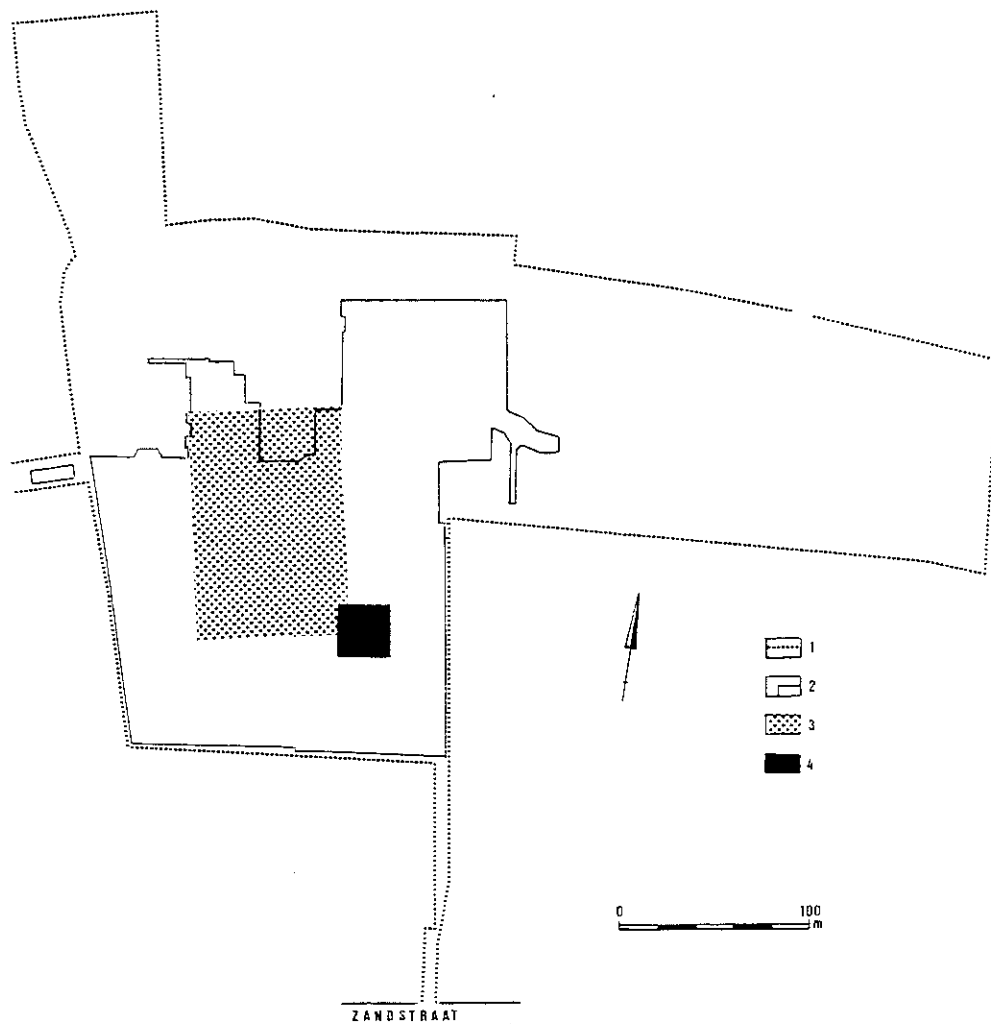

Fig. 1 Lokalisatie van het nederzettingsareaal (3) en het grafveldje (4) binnen het geheel van de opgraving (2) en het huisvestingsproject (1).

GERMAANSE INVALLLEN EN MUNTSCHATTEN: het noordwesten van Gallia Belgica in de tweede helft van de 3de eeuw na Chr.

Johan van Heesch⁹

De tweede helft van de derde eeuw wordt traditioneel en terecht afgeschilderd als een crisisperiode in de Romeinse geschiedenis. Zowel van binnen als van buiten uit wordt het rijk bedreigd. Nooit eerder regeerden op zo een korte tijd zoveel keizers; interne opstanden, hongersnoden, muntverslechtering en een nooit geziene prijzeninflatie (vanaf 275 n.C.) teisterden het rijk. In het westen maakten Alamannen, Franken en Saksen de rijksgrenzen, de kusten en zelfs het Gallische binnenland onveilig. De complexiteit van dit enorme imperium noopten de keizers tot het verdelen van de macht en een administratieve herorganisatie van het rijk onder Diocletianus (284-305).

De schriftelijke bronnen voor deze periode zijn bijzonder summier en bovendien zelden contemporain met de feiten. Met uitzondering van enkele *panegyrici* (lofredevoeringen) zijn de meeste bronnen laat-vierde of vijfde eeuws (*Historia augusta*, Aurelius Victor, Eutropius, Orosius, Zosimus) of uitzonderlijk zelfs 12de eeuws (Zonaras). Vandaar dat, naast de epigrafische en de archeologische bronnen, voor deze periode veel waarde wordt gehecht aan de numismatische bronnen (zie o.a. de bijdragen van A. Alföldi in de *Cambridge Ancient History*, het werk van De Boone).

Munten zijn inderdaad niet alleen eigentijdse voorwerpen, ze gaan bovendien uit van de staat en bevatten een schat aan iconografische en politieke -zij het soms moeilijk te interpreteren- gegevens. Zo wordt de komst van keizer Gallienus (253-268) naar de Rijnlimes wel vermeld door o.a. Zosimus (I, 30, 2) en een inscriptie (*CIL xiii*, 8261) maar de precieze datering (nl. 256/257 n.C.) kan op basis van de munten worden bepaald (ELMER, 1941, p. 18 nr. 1: *antoniniani* uit Keulen met als opschrift *Gallienus cum exer[citu] suo*).

Het meest spectaculaire uit deze periode zijn echter de muntschatten. Van de 262 gekende Keltische en Romeinse muntschatten uit de *civitates* van de Nerviers en de Menapiers behoren er 153 tot de derde eeuw. 130 muntschatten (bijna 50 %) stammen uit de tweede helft van de derde eeuw waarvan er 28 een sluitmunt hebben uit de gemeenschappelijke regering van Valerianus I en Gallienus (253-260) en 63 één uit de regering van Postumus (260-269). In navolging van Blanchet worden deze muntschatten traditioneel in verband gebracht met de invallen van de Franken en (of) de Saksen. Deze historische interpretatie van deze muntschatten kent ook vandaag nog heel wat navolgers (M. E. Mariën, E. Demougeot, D. Gricourt enz.). Anderen daarentegen, met name vooral de numismaten (M. Thirion, J. Lallemand, R. Delmaire) staan bijzonder sceptisch tegen deze interpretatie. Herhaalde malen wezen zij op het feit dat deze schatten enerzijds zeer moeilijk te dateren zijn en anderzijds dat de meeste schatten afsluiten net voor een munthervorming. Het grote aantal schatten met eenzelfde sluitmunt zou dan niet wijzen op invasies of politieke onrust

⁹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Brussel). Bijzondere Doctoraatsbeurs Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

maar te verklaren zijn door de voorkeur van de spaarders voor het geld van voor de munthervormingen, die steeds een gehalteverlaging ten gevolge hadden. In onze uiteenzetting zullen wij beide interpretaties aan een vernieuwd onderzoek van het materiaal toetsen.

Zoals steeds ligt de waarheid waarschijnlijk in het midden. In elk geval moeten zowel muntschatten als munten uit de nederzettingen met de grootste voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. Alleen volledig gekende schatten en sites die een voldoende groot aantal munten opleverden zijn van enig nut.

Regio	Val-Gal	Post	Ma-Vict	Tetr	Totaal
	%	%	%	%	Aant
Brittannië	10	8	15	67	149
Nederland	8	33	0	58	12
O-België	23	32	9	36	44
Duitsland	27	23	15	35	66
W-België	33	56	3	8	72
Nord-Pas de Calais	15	72	3	9	65
Picardie	13	52	5	30	61
Haute-Normandie	15	54	10	21	39
Ile-de-France	14	49	8	30	37
Pays de la Loire	2	24	14	61	51
Poitou-Charentes en Limousin	16	25	6	53	32
Aquitaine	24	8	0	68	25
Auvergne	39	39	11	11	18
Rhône-Alpes	54	17	5	24	41

Fig. 1: Procentuele verdeling van de muntschatten van de Gallische tegenkeizers per regio: Valerianus-Gallienus, Postumus, Marius-Victorinus, Tetricus.

In Brittannië, Germanië en een groot deel van Gallië overheersen de muntschatten van Tetricus (270-274 of later als het een muntschat met imitaties is). Alleen in Noordwest-Gallië domineren deze van Postumus (zie Fig 2). Muntschatten uit de periode van Tetricus zijn er zeldzaam. In diezelfde periode gaan verschillende *vici* volledig of gedeeltelijk ten onder (Ardres [F], Howardries, Kester, Pommeroeul, Sains du Nord [F], Velzeke, Waasmunster, enz.). Andere overleven de crisis onder Postumus voor een korte tijd (Blicquy/*Ville d'Anderlecht [conciliabulum ?]*, Aardenburg, Liberchies/*Bon Villers*). Wij vermoeden dan ook dat de belangrijkste oorzaak voor het niet recupereren van deze muntschatten van Postumus wel degelijk verband houdt met invallen van Franken (of reeds Saksen ?) van overzee. De traditionele visie lijkt ons correct; het precies op het jaar na dateren van deze plundertochten en het vastleggen van de exacte trajecten is een gewaagde zaak.

Ondanks het probleem van de *agri deserti* in grote delen van Gallië zijn er sporen van een opvallend herstel vermoedelijk nog voor de periode van de tetrarchen (1 maart 293: instelling van de tetrarchie). Niet in de *vici* maar in de *villadomeinen* rondom (de latere ?) civitashoofdplaatsen Cambrai en Tournai treffen we nu een nooit eerder gezien muntverlies, dat zich in de vierde eeuw verder zet, aan.

Literatuur

Numismatische bronnen en de datering van de munten:

BESLY, E. en BLAND, R., 1983, *The Cunetio treasure. Roman coinage of the third century AD*, London.

ELMER, G., 1941, Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, *Bonner Jahrbücher*, 146, p. 1-106.

LALLEMAND, J., 1992, *Les trésors 17 et 18 de Tournai* (MRAH, Monographie d'archéologie nationale, 7), Bruxelles.

SCHULZKI, H.J., 1996, *Die Antoninianprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus (AGK). Typenkatalog der regulären und nachgeprägten Münzen* (Antiquitas, reihe 3, 35), Bonn.

Muntschatten en hun interpretatie:

BLANCHET, A., 1900, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Paris.

CALLU, J.-P., 1969, *La politique monétaire des empereurs romain de 239 à 311* (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, 214), Paris.

CALLU, J.-P., 1979, Cachettes monétaires multiples (IIIe-IVe s.), *Studien zu Fundmünzen der Antike*, 1, p. 5-16.

CASEY, J. en REECE, R. (red.), 1988, *Coins and the archaeologist*, 2de uitgave, London.

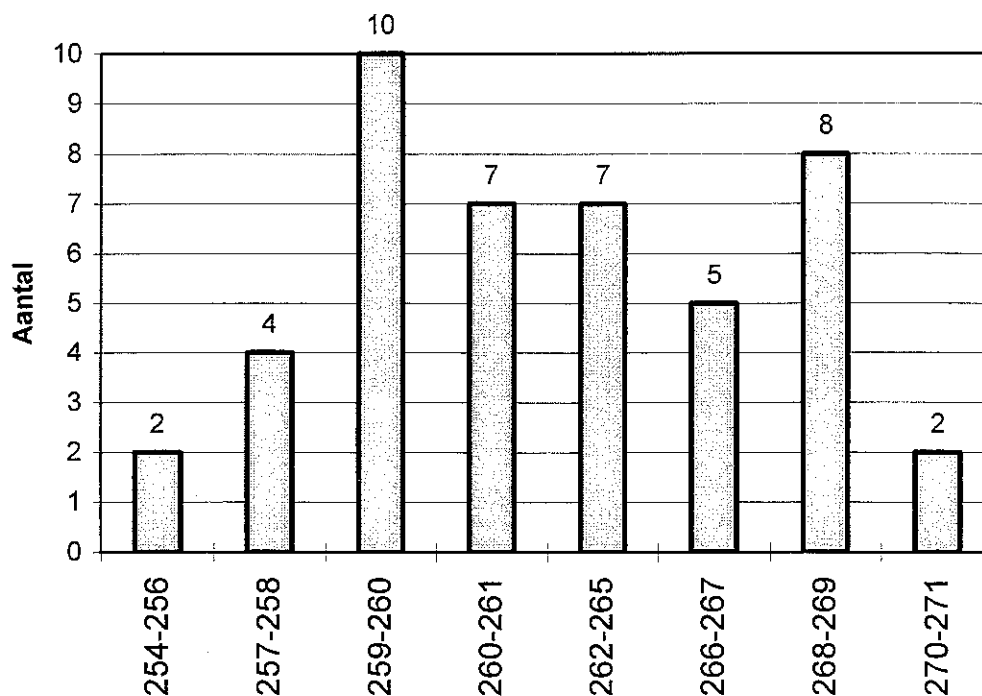
DELMAIRE, R., 1983, *Corpus des trésors monétaires antiques de la France*, 2, Nord - Pas-de-Calais, Paris.

DELMAIRE, R., 1995, Les enfouissements monétaires, témoignages d'insécurité ? *Revue du Nord-Archéologie*, 77-313, p. 21-26.

KENT, J.P.C., 1988, Interpreting coin-finds, in: Casey en Reece (red.), 1988, p. 201-217.

THIRION, M., 1967, *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique* (Cercle d'Etudes numismatiques. Travaux, 3), Bruxelles.

MUNTSCHATTEN 253-271

RECENTE OPGRAVINGEN IN DE GALLO-ROMEINSE VICUS TE VELZEKE (O.-VL.)

Kurt Braeckman, Guy De Mulder en Marc Rogge¹⁰

Het preventief onderzoek dat in 1993 opnieuw werd opgestart in de vicus Velzeke, wordt systematisch verdergezet (De Mulder & Rogge, 1995). Tot het najaar '96 werden vooral enkele percelen in de centrale sector van de nederzetting onderzocht. De opgravingen hebben zich nu verplaatst naar de oostelijke sector van de vicus en zullen in de nabije toekomst op deze zone toegespitst blijven wegens de directe bedreiging door een verkaveling voor twee sociale woonwijken (fig. 1).

Het onderzoek in de centrale zone (sectie C, nrs. 903k en 904) van de nederzetting leverde interessante gegevens op over de ruimtelijke indeling van het Gallo-Romeinse Velzeke (fig. 1 A). Determinerend daarbij was de Romeinse weg, die een noordoost-zuidwest oriëntatie had. We konden deze weg over een afstand van ca. 26 m volgen. Het eigenlijke wegdek was niet meer bewaard. Enkel de onderste funderingslaag van overwegend brokken veldsteen vermengd met keien was nog intact (Braeckman e.a., 1995). Op andere plaatsen was de weg nog eenvoudig te volgen door enerzijds het grote aantal veldstenen en keien in de bouwlaag en het ontbreken van Romeinse sporen op het vermoedelijke tracé.

Haaks op de weg werden een aantal greppels met noordwest-zuidoost oriëntatie waargenomen. Sommige van deze structuren waren op regelmatige afstand van elkaar uitgegraven en zorgden voor een systematische indeling van het terrein. De opgravingen leverden een grote hoeveelheid aan paalsporen en kuilen uit de diverse fasen van de Romeinse bewoning op. De reconstructie van grondplannen van houtbouwen is hierdoor voorlopig onmogelijk. Het interpretatiewerk wordt verder belemmerd door een Romeinse vergraving, die deze zone zwaar heeft verstoord. Diverse palenrijen die parallel lopen met de greppels laten toch toe te veronderstellen dat we hier te maken hebben met meerdere houten structuren.

Opvallend in deze sector was de reeds vermelde vergraving uit een latere occupatiefase (tweede helft 2de - 3de eeuw) van de nederzetting, die de vroegere bewoningssporen verstoorde. De vergraving verliep parallel met de Romeinse weg. Deze ging soms tot meer dan 2 m onder het huidige loopvlak. De vullingslagen waren enorm rijk aan diverse archaeologica (zie verder).

De oudste sporen in deze zone van de nederzetting, enkele kuilen, dateren uit de pre-Claudische fase. Zo was onder het wegtracé een kuiltje met enkel handgemaakt aardewerk uit de overgang late ijzertijd-Romeinse periode bewaard (De Mulder e.a., 1996). Ook enkele andere kuilen konden op basis van het ceramische materiaal in de eerste helft van de 1ste eeuw geplaatst worden. De meerderheid van de sporen dateert vooral uit de Flavische periode en later. In de loop van de tweede helft van de 2de eeuw wordt de sector ten noorden van de weg ingrijpend gewijzigd door de grootschalige vergraving. Het is niet uitgesloten dat deze bodemingreep met leemwinning kan in

¹⁰ Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke

verband worden gebracht. De jongste archeologische sporen, waaronder de bovenste vullingslaag van de vergraving, dateren uit het derde kwart van de derde eeuw.

Het uitzonderlijke karakter van de archeologische vondsten in de vergraving en enkele kuilen in de omgeving doen vermoeden dat deze zone in de 2de en 3de eeuw in de sacrale sfeer thuishoorde. Zo bevatten een aantal kuilen ten noorden van de vergraving meerdere intacte potten, fragmenten van planeetvazen, een bronzen Mercuriusbeeldje, een bronzen sokkel en elementen van pijpvaardens beeldjes. In de vulling van één van de kuilen werden twee brokstukken van een stenen beeldje in een sterk gestileerde stijl, samen met vijf sterk afgesleten bronzen munten, gerecupereerd. In andere sporen kwamen diverse militaria, waaronder twee pila en een umbo, soms samen met resten van spijkersandalen, aan het licht. Een andere opmerkelijke vondst was een marmeren vijzel. De bovenste opvullingslaag van de vergraving bestond uit een sterk humeus pakket waarin talrijke dierenbeenderen werden aangetroffen. Deze laag leverde verder tientallen munten, vooral antoniniani, en andere bronzen en ijzeren voorwerpen op. Op de bodem werden bovendien drie intacte maalstenen blootgelegd. Dit patroon van vondsten contrasteert uitermate met de andere onderzochte zones. De voorlopige studie van de munten en van het ceramisch materiaal laten ons toe de jongste deposities in de periode van Postumus te dateren.

Ten zuiden van de opgegraven weg treffen we een totaal ander beeld aan (fig. 1 B). Onderzoek in de jaren '70 had hier reeds twee steenbouwen aan het licht gebracht (Rogge, 1987). In het voorjaar van 1996 werd bij bouwactiviteiten in deze zone een steenbouw met kelder weggegraven (sectie C, nr. 903k). Dit wijst in de richting van een meer permanent karakter van de bewoning in deze sector.

Opravingen op een naburig perceel (sectie B, nr. 1483c) brachten verdere Romeinse sporen ten noorden van de weg aan het licht (fig. 1 C). In 1993 waren er reeds bij het uitgraven van de kelder en de funderingen van een woning waarnemingen verricht (Braeckman e.a., 1995). Toen waren enkele paalsporen en twee kuilen, waarvan één mogelijk een kelder, onderzocht. De benedenzone van het perceel, langsheen de huidige Provinciebaan was quasi sporenloos, enkel in de bovenzone van het terrein waren enkele sporen aanwezig. Onmiddellijk werd duidelijk dat een groot deel van de sporen grotendeels verstoord was door de activiteiten van "amateur-archeologen", vermoedelijk in de periode 1960-1970(?).

In de noordoosthoek van het terrein werd de aanzet van een houten gebouw vastgesteld. Het betreft waarschijnlijk de korte zijde van een houtbouw met een breedte van vermoedelijk 7,5 m. Verder onderzoek in de nabije toekomst zal waarschijnlijk toelaten om het volledige grondplan te reconstrueren. Onmiddellijk aansluitend bij deze paalsporen werd een artisanale zone onderzocht. Het betreft de resten van een ijzer-smeltoventje met in de onmiddellijke omgeving kuilen met metallurgieresten. Verder werden ook enkele silo's en afvalkuilen opgetekend. De occupatiefase van dit terrein kunnen we in de tweede helft van de 1ste en de eerste helft van de 2de eeuw plaatsen. Het onderzoek van de oostelijke sector gebeurt in de eerste fase via mechanische prospectie (sectie C, nrs. 352f en 354e). Er werd geopteerd om over de lengte van het bedreigde terrein 2 m brede zoeksleuven uit te graven zodat enig inzicht in de ruimtelijke ordening van de randzone van de vicus kan worden verkregen (fig. 1 D).

In het begin van de jaren '70 werden hier bij de eerste fase van de verkaveling de resten van een stenen Gallo-Romeinse tempel opgegraven door de voormalige Nationale Dienst voor Opgravingen (Meex & Mertens, 1973). Het aan de gang zijnde onderzoek biedt dan ook de mogelijkheid om verdere informatie in te zamelen over het areaal ten zuiden van de tempel. Ten zuidwesten van het heiligdom werd een kleine stenen structuur aangesneden van ca. 3,1 op 3,7 m. Dit stenen gebouwtje heeft een zelfde oriëntatie als de Gallo-Romeinse tempel. Het is opgebouwd uit onregelmatige brokken Balegemse kalkzandsteen en wat veldsteen. Opvallend is het voorkomen van talrijke fragmenten van tubuli en hypocausttegels in het bovenste puinpakket.

Tussen de beide stenen gebouwtjes liep een gracht dwars over het terrein. In de vulling van de greppel werd eveneens Romeins bouwpuin gerecupereerd. Andere archeologische sporen kwamen niet voor. Het woonareaal van de vicus situeert zich duidelijk ten noorden van de huidige opgravingen en is voorlopig nog niet bereikt met de mechanische prospectie. Gezien de inplanting van de beide gebouwen en de afwezigheid van andere bewoningssporen kan verondersteld worden dat het onderzochte areaal onderdeel uitmaakt van de religieuze zone van de vicus.

Het toekomstige onderzoek van de bedreigde percelen (6 ha) in de oostelijke sector van de vicus zal ons de mogelijkheid bieden inzicht te krijgen in de structurele groei en ordening van de Gallo-Romeinse nederzetting.

Literatuur

- K. BRAECKMAN, G. DE MULDER & M. ROGGE, 1995. Opgravingen in de vicus te Velzeke en op een Romeins wegtracé te Strijpen. Een voorlopig verslag 1993-1995, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7, pp. 273-288 (= *Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen*, 4).
- G. DE MULDER, K. BRAECKMAN & M. ROGGE, 1996. Een kuil uit de late ijzertijd te Velzeke (O.-VI.), *Lunula. Archaeologia protohistorica*, 4, pp. 71-73.
- G. DE MULDER & M. ROGGE, 1995. Noodopgravingen in de vicus Velzeke (O.-VI.), *Romeinendag 13 maart 1995*, Gent, pp. 13-16.
- F. MEEUX & J. MERTENS, 1973. *Een Gallo-Romeinse tempel te Velzeke (Zottegem)*, Brussel (*Archaeologia Belgica*, 142).
- M. ROGGE, 1987. Een terra sigillata-ensemble uit de tweede helft van de tweede eeuw te Velzeke-Zottegem, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis*, 3, pp. 111-126.

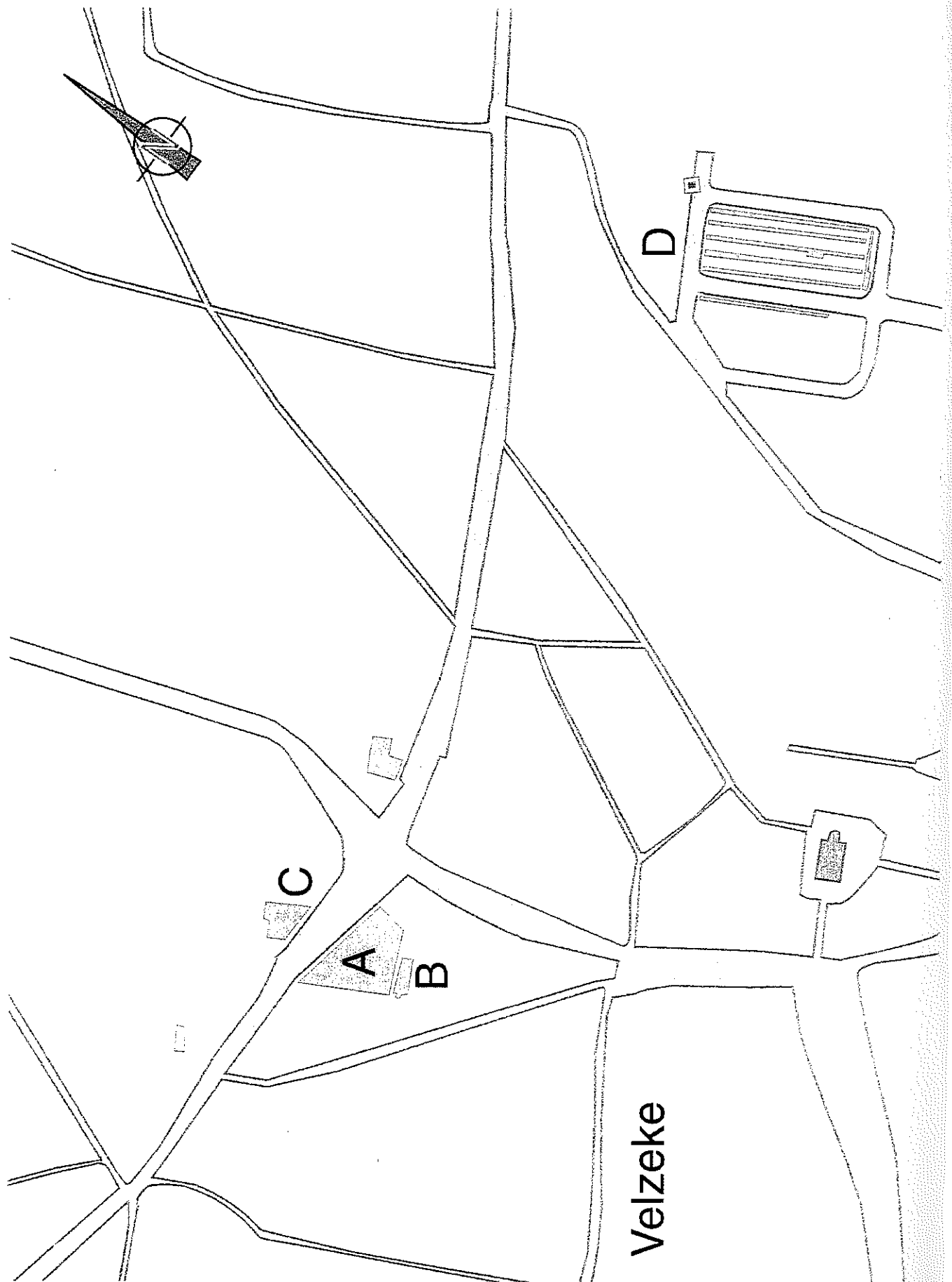

Fig. 1. Localisatie van het recente onderzoek in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke.

DE ONTWIKKELING VAN ULPRIA NOVIOMAGUS BATAVORUM. Een overzicht van het gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen-west sedert 1989.

J.R. Thijssen

In de traditionele kijk op Romeins Nijmegen is in de ontwikkeling van Ulpia Noviomagus een viertal gebeurtenissen van belang. Chronologisch gaat het daarbij in de eerste plaats van de verplaatsing van de hooggelegen burgerlijke nederzetting Oppidum Batavorum (Batavodurum) naar het 1500 meter westelijk gelegen Waterkwartier. Direct na afloop van de Bataafse Opstand in 70 na Chr. werd in dit lage deel van Nijmegen in korte tijd de grootste Romeinse stad in ons land uit de grond gestampt. Vervolgens schonk keizer Marcus Ulpius Traianus (98-117) kort na het jaar 100 de nieuwe hoofdstad van de Bataven het ius nundinarum (marktrecht). Deze gebeurtenis zou nauw samenhangen met het vertrek van het Tiende Legioen Gemina uit Nijmegen. De verlening van het marktrecht zou een economische impuls voor de stad moeten betekenen, om zo het vertrek van duizenden koopkrachtige Romeinse soldaten te compenseren. Sindsdien werd de stad naar de keizer Ulpia Noviomagus Batavorum (Ulpische Nieuwmarkt in het land der Bataven) genoemd. Op de derde plaats kreeg de stad op zijn vroegst in de tweede helft van de 2de eeuw, maar mogelijk pas in de derde eeuw stadsrechten en heette voortaan officieel Municipium Batavorum, al bleef de naam (Ulpia) Noviomagus nog langere tijd in gebruik. Het einde van de stedelijke nederzetting als gevolg van Germaanse invallen wordt rond de jaren 260/270 na Chr. geplaatst.

Op basis van gemeentelijk onderzoek aan de Biezenstraat, Rivierstraat, Weurtseweg, Waalbandijk en op het Maasplein dienen we het traditionele beeld te herzien. In de ontwikkeling van de zuidelijke randzone van de Romeinse stad - waar de meeste opgravingen plaatsvonden en vinden - zijn nu vijf perioden te onderscheiden. Deze kunnen globaal maar (voorlopig) nog niet exact gedateerd worden. De perioden 2, 3 en 4 worden gekarakteriseerd door goed herkenbare ruimtelijke veranderingen.

Een nederzettingskern voor 70 ?

Van de ca. 400 munten uit de opgraving op het Maasplein is ruim 10% voor het jaar van de Bataafse Opstand te dateren. Bij het lopende onderzoek op het terrein van PontMeyer aan de Weurtseweg is het al niet anders en zijn zelfs enkele keltische munten, waaronder een zilveren triquetrum stuk, te voorschijn gekomen.

De voor-Flavische kern moet in de noordwest hoek van de Romeinse stad, bij 'de Winseling' gezocht worden. Hier werd in 1934 zwaar Romeins muurwerk vrijgelegd, dat heel goed tot een tempelcomplex kan hebben behoord. Bovendien gaf Modderman in 1965 al aan dat zich in de directe omgeving een voor-Romeinse cultusplaats kan hebben bevonden.

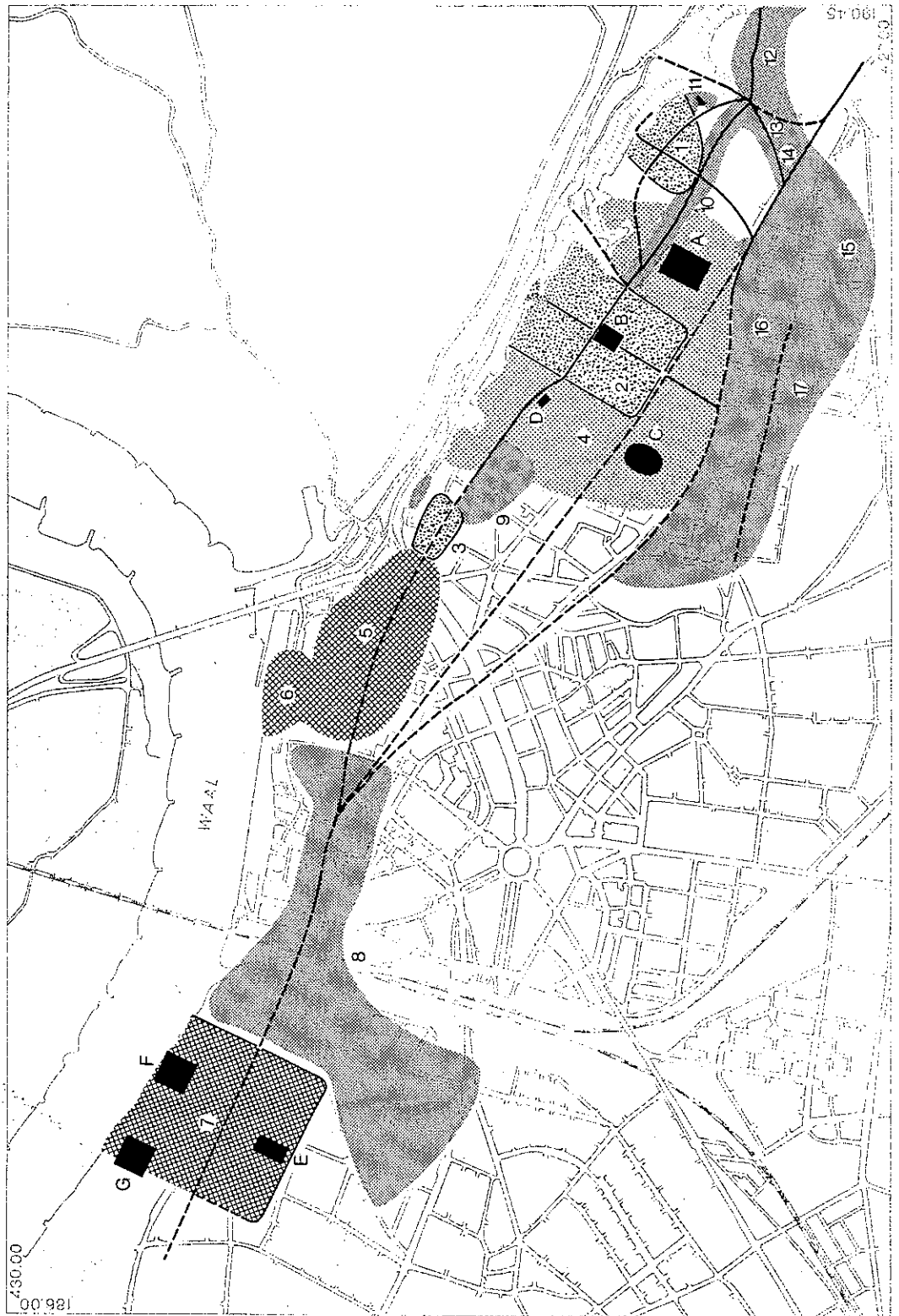

Fig. 1. Romeins Nijmegen

Periode van opbouw ca. 70-100

De ontwikkeling van Ulpia Noviomagus komt na de Bataafse Opstand goed op gang. De bebouwing was in hout uitgevoerd en waarschijnlijk nogal open van karakter. Mogelijk bestond de begrenzing in die tijd uit een systeem van enkele onregelmatige en min of meer evenwijdige greppels.

Op een aantal erven moeten ambachtelijke activiteiten hebben plaatsgevonden. Metaalbewerking en de productie van aardewerk behoorden tot de belangrijkste.

Periode van bloei ca. 100-170

Rond het jaar 100 vinden er belangrijke veranderingen plaats in de nederzetting, die ongetwijfeld samenhangen met de verlening van het marktrecht. Bij het Maasplein brandde een deel van de houten bebouwing af. Daarvoor in de plaats kwam een tempelcomplex, waarin Fortuna en Mercurius vereerd werden.

De meeste openbare gebouwen lijken zich in het noordelijk deel van de stad te hebben bevonden. Ze waren in steen opgetrokken. Uit tal van zaken (dakpanstempels) blijkt bovendien dat het Romeinse leger zich aan het einde van de 1ste eeuw intensief bemoeid heeft met de herinrichting van de stad. Voor een deel was de woonbouw in hout uitgevoerd, die geleidelijk door steen werd vervangen.

Er zijn aanwijzingen dat rond 160-170 onder het bewind van keizer Marcus Aurelius (161-180) de stad ommuurd werd. Tegen de achterzijde werd een zware aarden wal opgeworpen en aan de buitenzijde werd een brede komvormige gracht uitgegraven. Door de aanleg van dit verdedigingsstelsel werd het stedelijk areaal aan de zuidzijde van de stad aanzienlijk ingekrompen. Waarschijnlijk heeft de stad toen ook de status van *Municipium* verworven en stadsrecht gekregen.

De aanleg van de verdedigingswerken was waarschijnlijk een reactie op een dreiging van buitenaf. In de historische bronnen wordt hierover nauwelijks iets vermeld. Wel worden de Chauken genoemd, die in het jaar 172 een aanval over zee op het Nederlandse en Belgische kustgebied uitvoerden. Schatvondsten in een veel groter gebied geven echter aan dat het om meer ging dan dit incident. In Ulpia ging een deel van de stad in vlammen op.

Periode van teruggang ca 175-260 ?

Na deze catastrofe stopt de ontwikkeling in de zuidelijke randzone van de stad. Het tempel terrein bij het Maasplein wordt niet meer bebouwd en raakt buiten gebruik. Het is heel goed mogelijk dat de bebouwing veel meer geconcentreerd werd in het noordelijk deel van de stad. De weinige sporen uit de 3de eeuw in de randzone doen vooral denken aan ambachtelijke activiteiten van slaggers en pottenbakkers, waarmee het karakter van de Flavische periode is teruggekeerd.

Frankische bewoners tussen de ruïnes 320- ?

Uit de jongste vondsten uit de midden-Romeinse tijd blijkt dat rond het jaar 260 de stad net als tal van andere nederzettingen in het gebied wordt verlaten. Nadat de Romeinen rond 320 de grens hebben hersteld, wordt Ulpia Noviomagus niet meer herbouwd. Op en aan de voet van het Valkhof verrees een nieuwe nederzetting met een sterk defensief karakter. De ruïnes van de vervallen stad dienden in die tijd als steengroeven ten

behoefte van de bouw van deze nederzetting. Munten en andere vondsten uit de 4de en 5de eeuw duiden op Frankische bewoning.

Geleidelijk wordt het gebied in latere eeuwen puinvrij gemaakt en ontgonnen. In de 13de eeuw worden de laatste restanten steenbouw opnieuw als steengroeven gebruikt, maar nu ten behoeve van de bouw van de eerste stenen huizen en stadspoorten van Middeleeuws Nijmegen.

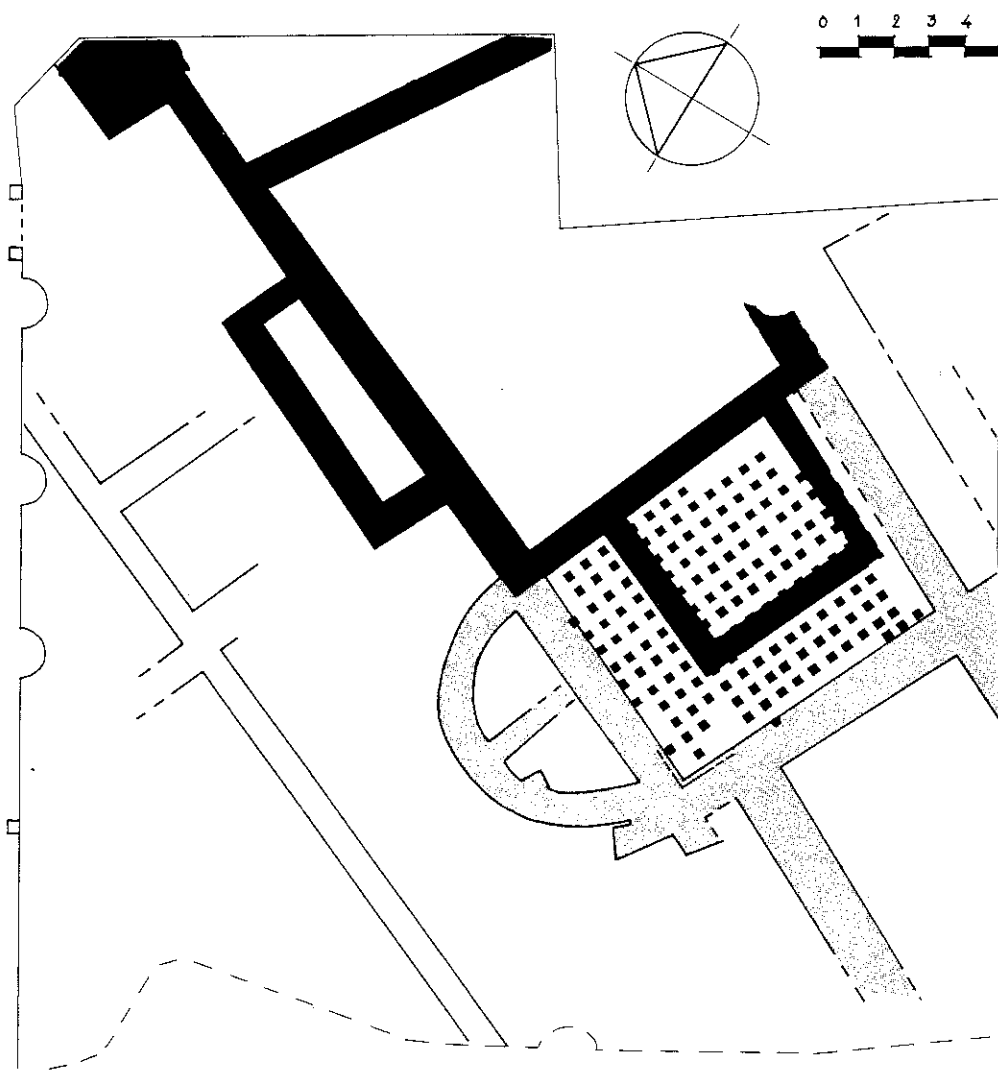

Fig. 2. Waalbandijk, badhuis: fase 1 (ca. 100) donker, fase 2 licht.

LIJST DER DEELNEMERS

Annaert R., Kardelaan 120, 2180 Ekeren
Anthone D., J. Genotstraat 21, 1080 Brussel
Bastiaens J., Krijgslaan 281/S8, 9000 Gent
Bauters L., Gaversesteeweg 288, 9800 Deinze
Beerens I., Geraardsbergsesteenweg 240, 9860 Oosterzele
Bellens T., Kielenstraat 15, 3700 Tongeren
Beumers M., Postbus 9103, NL-6500 HD Nijmegen
Beurms A., Kleistraat 21, 9860 Oosterzele
Biemans G., Ballaertstraat 47-49, 2018 Antwerpen
Boone J., Hazenpad 2, 2330 Merksplas
Bonnaerens K., Koophandelstraat 4, 9160 Lokeren
Bosman A., Elandstraat 9, NL-6414 CL Heerlen
Bourgeois J., Blandijnberg 2, 9000 Gent
Braeckman K., Dr. C. Debaerestraat 5, 9770 Kruishoutem
Burvenich A., Groenstraat 25, 9840 De Pinte
Cherretté B., Acaciastraat 9, 9300 Aalst
Claes W., Diestsesteenweg 2, 3212 Lubbeek
Coors L., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
Corbiau M.H., Avenue du Préau 13, 1040 Bruxelles
Cordemans K., Dorpstraat 721, 3061 Leefdaal
Creemers G., Kielenstraat 15, 3700 Tongeren
De Beenhouwer J., Turnhoutsebaan 277, 2110 Wijnegem
De Boe G., Doornveld 1, 1731 Asse
De Clercq W., Rostraat 12, 9850 Nevele
Decroos L., Azalealaan 25, 8500 Kortrijk
De Decker S., Groenendijkstraat 14, 9960 Assenede
Degeest R., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
Degryse H., Haltuurdreef 65, 8210 Veldegem
De Henau K., Zalmstraat 42, 9000 Gent
Delaplace S., Dranouterstraat 33A, 8480 Heuvelland
Demanet J.C., Rue d'Alconval 51, 1420 Braine-l'Alleud
Demey D., Vogelkersstraat 7, 8200 Brugge
De Meulemeester A., Eekhout 58, 9000 Gent
Demeulenaere B., Ogierlandestraat 1, 8830 Gits
Demiddele H., A. De Vlamyncklaan 9, 8700 Tielt
De Mot A.M., Noordstraat 2, 2550 Kontich
De Mulder G., Brabantdam 167, 9000 Gent
Deschietier J., Otegemstraat 255, 8550 Zwevegem
Deschrijvere M., Dekensestraat 13, 8880 Sint-Elois-Winkel
De Smedt F., Hoogstraat 1, 9572 Lierde
De Somer R., Lijnmolenstraat 68, 9040 Sint-Amandsberg
De Vidts M., Grote Baan 264, 9920 Lovendegem
De Vos D., Markgravelei 122/5, 2018 Antwerpen
De Vos G., Lodewijk Gerritstraat 22, 2600 Berchem
De Weerd M.D., Nieuwe Prinsengracht 130, NL-1018 VZ Amsterdam
Dralans S., Lodewijk Gerritstraat 22, 2600 Berchem
Eggermont G., Tombroekstraat 303, 8510 Rollegem
Fiers-van de Velde A., Rijsenbergstraat 52, 9000 Gent
Gelorini V., Felix Timmermansstraat 22, 9240 Zele
Ghenne, Rue des Minimes 54, 1000 Brussel
Goderis J., Bergeikerstraat 48, 8810 Rumbeke-Roeselare

Goeminne H., Octaaf Soudanstraat 11, 9051 Sint-Denijs-Westrem
 Groenman-van Waateringe W., Nieuwe Prinsengracht 130, NL-1018 VZ Amsterdam
 Gustin M., Avenue des Tilleuls 62, 4000 Liège
 Haalebos J.K., Etudestraat 62, NL-6544 RT Nijmegen
 Hageman B., Ridderstraat 41, 9200 Dendermonde
 Hazenberg T., Kerkstraat 1, NL-3811 CV Amersfoort
 Hemelsoen K., Mollestraat 9, 8610 Kortemark
 Hoevenberg J., Thermenmuseum Postbus 1, NL-6400 AA Heerlen
 Hollevoet Y., Lange Vesting 34, 8200 Brugge
 Jamée W., Jezuïtenplein 21, 9700 Oudenaarde
 Jengember C.,
 Koster A., Roomstraat 19, NL-6996 DX Drempt
 Kumps F., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
 Laleman M.C., Onderstraat 20, 9000 Gent
 Lauwers F., Lelieplein 13, 2660 Hoboken
 Lentacker A., Leuvensesteenweg 13, 3080 Tervuren
 Libbrecht I., Mechelsestraat 95, 3000 Leuven
 Lodewijckx M., Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
 Martens M., Dendermondsesteenweg 379, 9070 Destelbergen
 Massart C., Jubelpark 10, 1000 Brussel
 Mertens J., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
 Monsieur P., Krabbenijkstraat 34, 9520 Sint-Lievens-Houtem
 Nouwen R., Kielenstraat 15, 3700 Tongeren
 Oost T., Vleeshouwersstraat 38-40, 2000 Antwerpen
 Opsteyn L., Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
 Panhuysen T.A.S.M., Sint Amandusstraat 22, NL-6212 CM Maastricht
 Pee K., Meutersweg, 1785 Merchtem
 Poblome J., Blijde Inkomstraat 23, 3000 Leuven
 Polak R., Aldenhof 38-14, NL-6537 BD Nijmegen
 Remy H., Rue des Brigades d'Irlande 1, 5100 Jambes
 Rogge M., Paddestraat 7, 9620 Zottegem-Velzeke
 Roovers I., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
 Sas K., Boekenberglei 85 bus 2, 2100 Antwerpen
 Sas N., Frans van Heymbeecklaan 43, 2100 Antwerpen
 Sas-van de Walle L., Frans van Heymbeecklaan 43, 2100 Antwerpen
 Scheers S., Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
 Schuerman E., Sleutelstraat 24-B9, 1000 Brussel
 Serlet K., Lomolenstraat 74, 9880 Aalter
 Spanos S., Mechelsestraat 95, 3000 Leuven
 Stoops G., Onderstraat 20, 9000 Gent
 Taayke E., De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam
 Thijssen J.R., Hatertseweg 128, NL-6533 AS Nijmegen
 Thielemans S., Constant Jorislaan 13, 2100 Antwerpen (Deurne)
 Thoen H., Erfgoedlaan 7, 9800 Deinze
 Thomas S., Grote Markt 6, 3300 Tienen
 Toonen M., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
 Troupin G., Familiestraat 19, 2060 Antwerpen
 Van Bocxlaer K., Fernand Pirestraat 14, 1090 Brussel
 Vanbrabant K., Frans Smeyersstraat 94, 3270 Scherpenheuvel
 Van Damme H., Zwalmstraat 27, 9660 Oubraken
 Vandamme W., Ledebeekstraat 49, 9070 Destelbergen
 Vanden Berghe J., Twee dreven 56, 9830 Sint-Martens-Latem
 Van Den Eynde G., Postbus 1173, NL-4801 BD Breda

Van Den Eynde M., Hazepad 3, 2980 Zoersel
Vanderhoeven A., Repenstraat 8, 3700 Tongeren
Van der Velde H.M., Eikebladvlinder 46, NL-3822 ZK Amersfoort
Van der Werff J.H., Borgerlaan 9, NL-3818 PH Amersfoort
Van Doorselaer A., Sint Pietersaalststraat 173, 9000 Gent
Van Enckevort H., Kanunnik van de Putstraat 9, NL-6525 WL Nijmegen
Van Heesch J., Stationstraat 50, 3570 Alken
Van Hove R., Regentiestraat 63, 9100 Sint-Niklaas
Van Klaveren H.W., Kerkstraat 1, NL-3811 CV Amersfoort
Van Lierde H., Ten Bos 2, 9420 Burst
Van Malderen B., Harduijnstraat 48, 9200 Oudegem
Van Mele A., Zwaarveld 2, 9220 Hamme
Van Roeyen J.P., Gentstraat, 9111 Belsele
Veeckman J., Godefriduskaai 36, 2000 Antwerpen
Velghe M., Lijnstraat 67, 9630 Brakel
Verbeeck H., Hazepad 3, 2980 Zoersel
Verboven K., Zalmstraat 42, 9000 Gent
Vermeer F.A.Q.M., Postbus 9103, NL-6500 HD Nijmegen
Vermeiren G., Eekhout 58, 9000 Gent
Vermeulen F., Hooglatemweg 12, 9830 Sint-Martens-Latem
Verstappen P., De Leescorfstraat 30, 2140 Borgerhout
Vilvorder F., Avenue du Marathon 3, 1348 Louvain-la-Neuve
Vynckier G., Lindenlaan 9, 3270 Scherpenheuvel
Wauters L., Blijde Inkomstraat 21, 3000 Leuven
Wesselingh D., Postbus 9515, NL-2300 RA Leiden
Weymels C., Gossetlaan 28, 1702 Groot-Bijgaarden
Wiedemann T., Krijgslaan 281/S8, 9000 Gent
Willems J., Van Rossumstraat 55, 2100 Deurne
Willems W.J.H., Kerkstraat 1, NL-3811 CV Amersfoort
Wynia S.L., De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam

